

Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik.

I Dansk Historisk Tidsskrift¹ har Professor Dr. phil. Eli Heckscher behandlet Merkantilismen som Samfundsopfattelse. Forfatteren udskiller her udtrykkelig den økonomiske Politik og Teori i egentlig Forstand, hvilket for saa vidt er saare naturligt. Medens der meget vel lader sig tale om en fælles merkantilistisk Samfundsopfattelse, har hvert Lands økonomiske Politik i den saakaldte merkantilistiske Epoke sit særlige Præg, naturligvis — trods alle mere eller mindre realisable Projekter — først og fremmest bestemt af vedkommende Lands naturlige Erhvervsbetingelser. Den merkantilistiske Teori er i Hovedtræk behandlet af Bisgaard². Den optræder sent i Danmark. Før 1755 var Holberg egentlig den eneste teoretiske Merkantilist, og nogen større Rolle for dansk Politik har Teorien ikke spillet — ganske som i Frankrig, hvor »Colbertismen» som praktisk økonomisk Politik gaar helt tilbage til det 16. Aarhundrede³. Hvad merkantilistisk praktisk økonomisk Politik angaar, har naturligvis en Række danske Historikere givet Bidrag, men nogen samlet Fremstilling findes ikke, og til en dybere Forstaaelse af hele denne Tids økonomiske Politik er man ikke naaet; naar undtages den Del, der vedrører Traktatpolitikken, som ikke vil blive behandlet her, er Bidragene ikke imponerende. Snarest maa der siden Fridericias Dage siges at være sket et

¹ Dansk H. T. 9 V, 1—22.

² Bisgaard: Den danske Nationaløkonomi i det 18. Aarhundrede. Kbhvn. 1902.

³ H. See: Französische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1930. 108 ff. Erik Arup: Varehandelens Historie i Hages Haandbog 1926, 392.

Tilbageskridt. Kulminationen af Uforstand og Mangel paa historisk Forstaelse repræsenterer vel Hans Jensen i »Det danske Folks Historie», naar han som Karakteristik af den saakaldte Bernstorffske Industripolitik anfører, at »det vil næppe fra noget Standpunkt i Nutiden være muligt at give Tilslutning til den merkantilistiske Politik Udfoldelse paa dette Omraade»¹. Som om Historiens Formaal var ud fra Nutiden at give »Tilslutning» til eller tage »Afstand» fra historiske Tildragelser. Mit Formaal med denne Afhandling vil derfor være at forsøge at give den historiske Baggrund for Vurderingen af dansk merkantilistisk økonomisk Politik. Jeg tænker her paa Perioden fra omkring Midten af det 16. Aarhundrede til Toldloven af 1797.

For at faa den fulde Forstaelse af, hvad der økonomisk skete i denne Periode i Danmark, maa man gøre sig det klart, at hele Verdenshandels Forskydning nordpaa bragte Danmark i et ganske anderledes intimt Forhold til Verden end tidligere. Paa dette Tidspunkt begyndte Følgerne af Amerikas Opdagelse for Alvor at gøre sig gældende, idet det amerikanske Sølv, navnlig takket være Amalgameringen, kom frem paa Markedet i store Mængder og dermed frembragte store Forskydninger i Prisniveauet². Ved Opdagelsen af Søvejen til Indien var der skabt Mulighed for at fortrænge Araberne som Mellemlandhandlere, saaledes at Europæerne kunde skride til en direkte Udbytning ogsaa af Orienten, og nye Opdagelser gjorde stadig Verden og Verdensmarkedet større. Det blev nu Englænderne og navnlig Hollænderne, der blev de førende, ikke uden Forbindelse med Religionsfølgelserne, der bragte et udmærket Erhvervselement, de flygtende Jøder og »Kættere» i Hobetal til at bosætte sig i Nederlandene og andetsteds. I det 16. Aarhundredes Begyndelse flygtede mange spansk-portugisiske Jøder til Antwerpen, der-

¹ Det danske Folks Historie udgivet af Aage Friis, Axel Linvald og M. Mackeprang. V, 320.

² 1521—44 var Produktionen gennemsnitlig 90200 kg. aarlig, 1545—60 311,600 kg., 1600—21 422,900 kg. Jf. Werner Sombart: Der moderne Kapitalismus I, 2, 530 ff. München 1928.

fra senere till Amsterdam og Hamburg, i det 17. Aarhundrede stod de i England og Frankrig henholdsvis under Cromwells og Colberts særlige Beskyttelse paa Grund af deres fremragende Evner som Handelsfolk. Mange af dem var meget kapitalstærke og havde fortrinlige kommercielle Forbindelser, og i den storstilede Kolonisation, som fandt Sted med Holland og England som Centrer, tog de ivrig Del¹. Ogsaa fordrevne kristne Kættere var stærkt engageret i Handelen. Meget fordelagtige var disse Fremmedelementer for de Lande, de slog sig ned i, idet de enten var udelukket fra eller ikke interesseret i Statens eller Byens Affærer, men saa meget mere intensivt passede deres egen Privatbedrift og derved bidrog meget til Fremme af kapitalistisk Foretagsomhed. Det 17. Aarhundrede igennem fortsattes Religionsfølgelserne og talrige Jøder og Kættere drog til andre Græsgange — Nordeuropa og Kolonierne, væsentligst beskæftigede med Udlaansforretning, Handel og Industri. Samtidig skete der betydelige tekniske Fremskridt indenfor baade Handel og Industri, for blot at nævne de vigtigste Fremskridt: indenfor Bjergværksdrift og Jernindustri (forbedret Højovnsteknik), Tekstilindustri (Baand- og Strømpfabrikation, Tryk, forbedret Spindeproces efter 1530, mekanisk Væveri, forbedret Farveteknik (Indigo)), de til Produktionsbrug opdukkende Vandmøller med mekanisk Udvikling i Retning af Maskinprincippet (Svinghjul, Remdrift, Transmission), den dobbelte Bogføring, Veksellendossering, Postvæsenet og Girobanken, nautiske Opfindelser og bedre Søkort. Udviklingen af Hærvesenet gjorde store Fremskridt betinget af en bedre Teknik, og nye Industrier opstod (Chokolade, Glas, Porcelæn). Den kapitalistiske Foretagsomhed tog et stort Opsving gennem Stordrift indenfor Handel og Industri, Aktieselskabet kom nu frem, ligeledes Børsen. Det vrimlede overalt med Spekulanter og Projektmagere, og ikke for intel kaldtes de store Købmænd fra den Tid »adventurere»². Opdagelserne og det

¹ W. Sombart: Die Juden und das Wirtschaftsleben. München 1928, 21 ff., og E. Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte. Jena 1927, 245 ff.

² W. Sombart: Der moderne Kapitalismus I 2, 476 ff og II 1, 12 ff.

tekniske Fremskridts Virkninger gav hele Erhvervet et Pust af Eventyr, »Chancen» der i ganske anden Grad end tidligere lokkede den foretagsomme med Gevinst. Samtidig trængte den kapitalistiske Forretningsfilosofi igennem, gik ind i de autoriserede Religioner og blev faktisk legaliseret af Puritanismen.

De samme Faktorer, der betingede den begyndende kapitalistiske Virksomhed i Nordvesteuropa, gjorde sig ogsaa i større eller mindre Udstrækning gældende i Danmark. Først og fremmest Prisforskydningen, der slog saa meget voldsommere, som et af den danske Stats Hovedprodukter, Korn i ganske særlig Grad blev ramt af Prisstigningen, takket være Hungersnød og Misvækst i Sydeuropa¹. Dette Moment førte til, at Hollænderne, som sad inde med Kornhandelen i Nord-europa i stedse stigende Grad søgte det danske Marked saavel som Østersømarkedet². For det danske Samfund betød dette, udadtil at Danmark, saaledes som anført af Fridericia, med et Slag blev hævet fra at være en nordisk Stat til en Magt af europæisk Betydning, fordi det beherskede Sundet og sad inde med »dominium maris Balthici». Indadtil betød det imidlertid fuldt saa meget, idet det medførte, at hollandsk Kapital blev interesseret i dansk Handel, der blev

¹ Kornpriserne steg efter nyere Beregninger i det 16. Aarh. i: England 155 %, Paris 165 %, Orleans 200 %, Strassburg 280 %, Sachsen 300 %, Spanien 453—556 %; jf. W. Sombart: Der moderne Kapitalismus I 2, 556 og G. Wiebe: Zur Geschichte der Preisrevolution des 16. und 17. Jahrhunderts. Leipzig 1895. For Danmark haves sikre Prisangivelser først fra Begyndelsen af det 17. Aarh. Efter Angivelse af Falbe Hansen kan man vel nok omkring Aar 1500 regne med Kornpriser svingende omkring: for Rug 1,75 Kr. og for Byg 1,50 Kr. pr. Tønde. I Tiaaret 1601—10 var Kapitelstaksten i Sjællands Stift for Rug og Byg henholdsvis 5,87 Kr. og 5,08 Kr. (Kapitelstakster i ældre og nyere Tid, udgivet af Statistisk Departement Kbhvn. 1904.) Dette giver altsaa en Stigning paa henholdsvis 335 og 339 p. Ct., selv om Kapitelstakst og Markedspris ikke er sammenfaldende — Markedsprisen har sikkert oftest under Højkonjunkturer ligget over Kapitelstaksten. Da andre Varer ikke steg tilnærmelsesvis saa stærkt, Sombart mener 100 til 150 p. Ct., har Danmark saaledes faaet en ekstra stærk national Fordel af Prisstigningen.

² Jf. Erik Arup: Varehandelens Historie i Hages Haandbog 1926, 388.

delvis financieret af dette Lands Kapitalister. Herved blev den danske Adel trængt ud af den direkte Handel, idet Hollænderen, der skulde kunne disponere paa kort Sigt, maatte have handelskyndige Forbindelser i de danske Kornhavne. Der blev med andre Ord nu stærkere end tidligere Brug for en dansk Handelsstand, efter at Konjunkturerne havde trængt baade Hanseaterne og Adelen ud. Denne nationale Købmandsstand kom dels til at bestaa af den Del af danske Købmænd, som havde staaet Grevens Fejde igennem, dels af et indvandret Fremmedelement — af »Kættere», som Religionsfølgelser drev hjemmefra. Religionsstridighederne laa dog ikke længere tilbage, end at man frygtede for at faa den eneste saliggørende Religion besmittet. Den ²⁰/₁₀₀ 1569¹ udgik der derfor, »da meget fremmede Folk af adskillige Nationer begive sig ind i Riget», Befaling til, at de fremmede skulde anerkende de 25 Trosartikler eller udvises. I de følgende Aar kommer en Kæde af Forordninger vedrørende fremmedes Bosættelse og Erhvervelse af Borgerret. I 1570'erne og 80'erne sigtes disse Indvandrere omhyggeligt, og alle, der ikke var i Stand til at svare borgerlig Skat eller Tynge, fik ikke Lov til at bosætte sig².

I.

Betrakter vi Tiden til Slutningen af det 16. Aarhundrede, ser vi, at den begyndende kapitalistiske Epoke har etableret sig selv i Danmark, baaret frem af en Højkonjunktur, med Hollænderne som Mellemed mellem Danmark og den store Verden. Mange Forandringer havde den allerede medført for det danske Samfund. I 1536 var Landet forarmet, Statsgælden enorm og Mønten elendig. Ved Frederik den Andens Død var næsten al Statsgæld betalt, Syvaarskrigens Omkostninger dækkede, takket være, foruden Kronens Inddragelse af Kirkegods efter 1536, denne Højkonjunktur, der

¹ Jf. Secher: Corpus Constitutionum Daniæ, anf. Dato.

² Jf. Secher: Corpus Constitutionum Daniæ. Skrivelse af ³¹/₁₀₀ 1577 til Helsingør Borgmester og Raad.

indbragte saa mange Penge, dels gennem den stigende Indtægt paa Kronens Naturalier, dels gennem den stærkt stigende Øresundstold. Den danske Adel nød som Godsejere Fordel af de gode Konjunkturer paa Landbrugsprodukter, først og fremmest paa Korn, men ogsaa paa Stude, idet disse var stærkt efterspurgt til Saltetønderne paa den hurtigt voksende Verdenstonnage. Trængt ud af Handelen, anbringer Adelen sin likvide Kapital i store kostbare Byggeforetagender samtidig med at Luksusforbruget under den livligere Vareudveksling med Udlandet tog kraftigt til, hvilket atter gav Handelen bedre Kaar. For Bonden tegnede Situationen sig knapt saa lyst, trods Konjunkturstigningen. Baade Kronen og Adelen afrundede i denne Tid gennem Køb og Mageskifter deres Besiddelser og gik over til en mer udbyttegivende Stordrift. Mange Bønder maatte opgive deres Selvejendomsret og overtage Gaarden som Fæste, naar den da ikke fuldstændig blev nedlagt, det vil sige enten blev lagt under allerede bestaaende Hovedgaarde eller kom til at danne Grundlag for Oprettelsen af nye Hoved- og Avlsgaarde. Skønt der fra gammel Tid bestod visse Forbud mod Fæstegaardes Nedlæggelse, blev mange nedlagt til Fordel for Hovedgaardsdriften, og i Recessen af 1558 blev det tilladt enhver Riddersmand at gøre sig sit Gods saa nyttigt som muligt. De store Gaarde bevirkede, at Hoveriet blev langt mere trykkende end tidligere, og Bonden maatte tillige bære Sten til de store Kongsgaarde og Herresæder, som rejste sig Landet over. Den nye Tid trykkede saaledes Bonden ned i en stedse mere tyngende Ufrihed.

I Byerne betød de bedre Konjunkturer en Opblomstring af Handel og Haandværk og mere Velstand. Ogsaa Industrien i Form af »Møller» (Klæde-, Valke-, Krudt-) var saa smaat trængt frem under Frederik den Anden. Men det betød tillige større Ufred end tidligere paa Grund af den gamle Befolknings Uvilje mod de nye Fremmedelelementer. Særlig greelt traadte dette frem i Lavene, der paa alle Maader generede de fremmede og søgte at nægte dem Optagelse under allehaande Paaskud.

Paa dette Tidspunkt er det, at den saakaldte »merkantilistiske» Politik træder frem, hvilket vil sige, at Staten nu i ganske anden Grad end tidligere aktivt griber ind i Landets Erhvervsforhold, med andre Ord begynder at føre aktiv Erhvervspolitik. Den blide Medbør havde stemt Sindene optimistisk. Man troede sig nu stærk nok til ikke stadig at lade Udviklingen føre sig frem og vilde nu selv tage et Tag med. Den i økonomisk Henseende nye Tid var kommet ude fra baaret frem af en Verdenskonjunktur og syntes stadig at vare ved. Denne Højkonjunktur tog Statsmagten som noget permanent og udbredte derfor sit Vingefang for at udnytte den bedst muligt. Det kongelige Kancelli fik saaledes nye Opgaver under Christian den Fjerdes Regering. Medens man tidligere havde holdt sig ret isoleret, fik Kancelliet Ordre til at orientere sig, at kige ud af Vinduerne og se, hvad der foregik i den store Verden. Nu sætter den Handels- og Industripolitik ind, som kaldes den merkantilistiske, og hvis Hovedformaal var gennem Statsforanstaltninger, Monopoler, Toldbeskyttelse, Støtte til Erhvervsforetagender eller ren Statsdrift at skabe Landet den Aktivhandel, som da i overvejende Grad var paa Hollændernes og andre »udlændiske» Hænder. Herved og ved Oprettelsen af en Industri, der var i Stand til at forsyne Hjemmemarkedet, vilde man gøre sig uafhængig af Udlandet og gennem en kombineret Handel og Industripolitik skabe sig den gunstige Handelsbalance, der skulde skaffe et Overskud i Landets Favør i Form af klingende Mønt. At man paa det daværende Tidspunkt skulde have bygget paa udenlandske merkantilistiske Teoretikere, altsaa væsentlig engelske, forekommer usandsynligt, derom foreligger intet, og vi er saaledes fritaget for en historisk Prøvelse af, hvad man i Danmark har forstaaet ved den meget omdisputerede gunstige Handelsbalance¹. Det verdensøkonomiske Overblik var jo i det 17. Aarhundrede ikke overdreven stor og Kendskabet til socialøkonomisk Videnskab ikke dyb. Mere end fastslaa, at det man gennem dette prak-

¹ Jf. dog Jul. Schovelin i Fra den danske Handels Empire. Kbhvn. 1899, 65 ff.

tisk politiske System vilde opnaa, var en gunstig økonomisk Stilling i Forhold til andre Nationer¹, kan man vist ikke ialfald for den danske Merkantilisme med nogen Ret gøre.

Den souveræne Magt repræsenteredes af Kongen og Rigsraadet, og begge Parter var i Starten Tilhængere af denne Politik, begge mente de at have Fordel af den. Kongen har det staaet klart, at en stærkere Borgerstand vilde betyde en Styrkelse mod Kongedømmets Kontrapart, den paa sine Privilegier pukkende Adel. Men endnu klarere har det staaet Kongemagten, at den ny eventyrlige Tilstand, der saa smaat fortonede sig i Horizonten, kunde forlene den med forøget Glorie. Christian den Fjerde har selv givet et karakteristisk Bidrag til Forstaaelsen af Kongedømmets Stilling til den ny økonomiske Politik. I et af sine Breve skriver han om et Forretagende, at det forhaabentlig vil blive »Os til Ære og dennem (de parteciperende Købmænd) med Guds Hjælp uden Skade».

Men ogsaa Rigsraadet var ivrig Tilhænger af den merkantilistiske Politik. Som Adelen udøvende Regeringsorgan maatte denne Stands økonomiske Interesser være en afgørende Faktor for dets Stilling. Raadet maatte værne Adelen Privilegier og søge at skaane denne for de ilde sete frivillige Kontributioner. Et udmærket Middel hertil saa Rigsraadet i den nye Politik, som man forventede vilde skaffe Landet større Rigdom og gøre Borgerstanden til et bedre Skatteobjekt. Herved fik man en Garanti for, at de frivillige Kontributioner ikke vilde blive krævet alt for ofte. Naar der derfor af og til spores en Meningsforskel mellem den temperamentsfulde Konge og det mere forsigtige Rigsraad, var det Tempoet, ikke Vejen, man var uenige om. Man gik da de Veje, som allerede var prøvede mange Steder i de store Handels- og Industrilande, navnlig England og Frankrig, og indførte Monopoler, Privilegier, Beskyttelsestold o. s. v.²

¹ Jf. E. Bosse: Arbejdsloren. Oslo 1927, 191 ff.

² Saaledes Monopoler navnlig i England i 16. Aarh. (Brentano: Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands II. Jena 1927, 26 ff. og 176 ff.). Beskyttelsestold var prøvet i Frankrig siden 1539 (See: Französische Wirtschaftsgeschichte I, 108), Aktieselskaber var kendt i England siden 1553 (Russisk Kompagni).

Den merkantilistiske Politik viser sig straks i den mildere Kurs, der styredes overfor Udlændinge i de Forordninger, der udstedes fra nu af og hele den merkantilistiske Periode igennem¹, vel at mærke, naar de bosatte sig varigt. Det er nu gaaet op for Statsmagten, at det var nødvendigt at tilføre det lille danske Bysamfund en øget Produktionskraft i Form af Indvandring ude fra. Det religiøse Moment overfor anderledes Troende skydes derfor ganske konsekvent i Baggrunden — paa nær en ganske kort Tid i det 17. Aarhundredes sidste Halvdel —, til Fordel for det produktive. Som Regel fik de, der nedsatte sig i Købstæderne, nogle Aars Skattefrihed og Fritagelse for borgerlig Tyngde. Fra det 17. Aarhundredes Begyndelse begynder man ligefrem at hverve Haandværkere og Købmænd i Udlandet.

De fremmede, der var Haandværkere eller Manufakturister, maatte man tillige hjælpe mod Lavene, der chikanerede dem efter bedste Evne. Derfor begynder Kampen nu for Alvor mellem Krone og Lav, og da Manufakturpolitikken tilrettelægges, ophæver Kongen med eet Slag Lavene i 1613 — denne Forordning er med andre Ord Ouverturen til den kommende Tids Manufakturpolitik. 1620 meddelte Kongen Rigsraadet, at han havde bestilt nogle gode Haandværkere i Nederlandene og 1622 ved Forordningen af 20/8 satte Manufakturpolitikken for Alvor ind². Der gaves en Række Friheder til dem, der vilde bosætte sig i Byerne, og særlig privilegerede blev de, som forfærdigede Manufakturvarer af Uld, Bomuld, Silke, Kamelhaar, Sværd, Harnisk, Pistoler, Musketløb og Sporer. Samme Dag udkom tillige en Forordning om, at Haandværkere, der kom ind i Riget ikke maatte fortrædiges og Lærebrev ikke fordres. Dette Paabud skyldtes Lavene, som efter at have ført en Skindøds Tilværelse i 8 Aar, atter omend i stærkt modificeret Form var genopstaaet ved Forordningen af 10/12 1621 om Haandværkssvende

¹ Se navnlig Forordningerne fra 19/6 1594, 6/4 1610, 26/8 1622, 19/11 1623 og saa fremdeles i Secher: Corpus Constitutionum Danie.

² Albert Olsen: Staten og Lavene. Hist. Meddelelser fra København 1927, 88.

og Dreng, en Foranstaltning man var nødsaget til at gaa til paa Grund af de uheldige sociale Følger, Lavenes Ophævelse havde haft. De nye Lavsrammer af 1621 aabnede en let Adgang til Indtrædelse i Lauget for fremmede, og for den Haandværkskraft, der kom fra Landet til Byerne, hvori det ikke agrariske Arbejde nu næsten helt koncentreredes.

Da man gennem Forordningerne vedrørende Indvandring og Lav havde skabt de teoretiske Muligheder for en Industripolitik, var det næste, at faa stablet en saadan paa Benene. Allerede fra 1605 havde man søgt at gøre Børne- og Tugthuset til en Tekstilfabrik, der skulde opdrage gode Haandværkere, som kunde forarbejde Fløjl, Klæde, Silke, Lærred m. m. Børnehuset blev opfattet som et Slags Haandværksseminarium, og en Rigsraad foreslog, at man skulde oprette saadanne rundt om i Provinserne for at faa Haandværket til at florere¹. Fra 1620 dukker nogle Manufakturer op, saaledes et Silke- og et Klædekompagni, nogle Olie-, Sukker- og Sæbemanfakturer. Inden Udgangen af 1620'erne var man klar over, at hele Manufakturpolitikken var slaaet fejl — hvorfor skal jeg senere komme tilbage til.

Handelen omfattedes af Staten med samme Interesse som Industrien. Det voksende Forbrug havde i ganske anden Grad end tidligere gjort Staten naturlig interesseret i Importen. Denne skulde nu bringes paa nationale Hænder. Dertil var Tilførsel af Kapital nødvendig, og der blev da ogsaa og ikke uden Held arbejdet paa at skabe en dansk Storkøbmandsstand, delvis rekrutteret af udenlandske Elementer². Det var dog kun faa meget kapitalstærke Købmænd, det lykkedes at faa til Danmarks Hovedstad, og om en Kapitaltilvandring som i Holland var der slet ikke Tale, dertil var de Profitmuligheder, Danmark frembød, naturligvis alt for smaa.

¹ Erslev: Aktstykker til Rigsraadets og Stændernes Historie. II, 434.

² Jf. min Afhandling om Steffen Rode i H. T. 9. I, 255 ff. og Akterne om Saltkompagniernes Oprettelse i Rigsarkivet (cit. R. A.) hvor en Kommissær skriver: Her er vel og nogle Tyskere blandt disse Borgere . . . men det er og gode Dannemænd . . . og af de formueste og bedste Borgere, som driver den beste Handel her er.

I denne Periode begyndte Kompagnidannelserne og Monopolpolitikken indenfor Handelen. 1602 fik Borgere i København, Malmø og Helsingør for 12 Aar Monopol paa Handelen paa Island, der væsentlig havde været i Hamburgernes Hænder. Ved Monopolets Udstedelse kundgjorde Kongen, at fremmede i mange Aar havde haft rigelig Udbytte af Handelen paa Island, men at hans egne Undersaatter nu skulde nyde godt af den, da de »takket være Gud» nu havde naaet den økonomiske Udvikling, at de selv var i Stand til at paatage sig Handelens Opgaver. For Monopolet skulde der svares en aarlig Afgift. Det viste sig hurtigt, at Monopolet maatte lempes, da de danske Købmænd ikke var kapitalstærke nok. 1619 oprettedes et islandsk Kompagni i København med en Indskudskapital paa 66000 rdl., og det lykkedes at slaa Hamburgerne ud i 1620'erne, om end Islænderne havde alt andet end Grund til Begejstring.

Værre var det at slaa Hollænderne ud. Gennem dem fik Danmark de fleste oversøiske Varer. For at faa denne Handel over paa danske Hænder octrojerede Kongen ^{17/3} 1616 det Ostindiske Kompagni, der raadede over en Indskudskapital paa 16000 rdl. Dets Vanskæbne er velkendt. Efter at man i 1650 havde forsøgt at afsætte dette nationale Foretagende til Englænderne, afgik det ved Døden af Mangel paa Tilslutning. Den tredje stort anlagte Kompagnidannelse var de spanske Saltkompagnier, oprettet ved Forordning af ^{10/12} 1621 og den direkte Aarsag hertil var Fjendtlighederne mellem Spanien og Nederlandene, der dels truede de danske Saltforsyninger, dels syntes at rumme Muligheder for, at Danske kunde overtage Saltforsyningen til Hjemlandet. En Del Salthandel gik da ogsaa over paa københavnske Købmænds Hænder, men Saltkompagnierne slog afgjort Fejl. Kun lidt bedre gik det et grønlandsk og et østersøisk Kompagni.

Omkring 1625 er der ikke meget igen af hele Kompagni- og Manufakturpolitikken. Men man holder i Teorien stadig fast ved den. Man lader nødigt et Kompagni falde og tager nu, efter at Manufakturpolitikken for Alvor var

slaaet fejl, fat paa at etablere en Toldlovgivning, som atter kan skabe en saadan. Systemet holder man fast paa, men man var blevet klog af Skade. I 1620 sagde Rigsraadet til Kongen, at naar man trak fremmede Haandværkere til Riget, kunde man, naar der var Forraad nok af Varer, udstede Forbud. ^{18/4} 1623 udstedtes Forbud mod Indførsel af Silke- og Bomuldsvarer og paa visse Klædesorter — farvet eller beredt — dog kun for Sjælland og Skaane for Klædets Vedkommende. Hertil kom saa Forbud mod Indførsel af Huder, Skind, Høleer, Skæreknive, m. m. og der udstedtes en Del »Industrimonopoler«. Hurtigt maatte man give Køb, bl. a. maatte Silkehandelen tidlig frigives, og snart faldt Forbudene bort. I Stedet kom en protektionistisk Toldlovgivning ved Toldrullerne af 1625 og 1629. Ved disse blev der, hvad der er karakteristisk for hele den teoretiske Maade, man opfattede Problemet paa, givet Toldfrihed for Udførsel af danske Eksportvarer, skønt der faktisk ingen Udførsel fandt Sted. Hvad der derimod var vigtigere, en betydelig Mængde Raastoffer blev fritaget for Indførseltold. Indførsel af Spisevarer blev samtidig gjort toldfri for at skabe billige Levevilkaar i Byerne og derved billigere Produktion gennem lavere Arbejdsløn, en meget rimelig Foranstaltning paa et Tidspunkt, da Jobberiet i Korn var paa det højeste¹. De merkantilistiske Synspunkter gik igen, hist og her krydset af fiskale Hensyn, i Toldrullerne af 1643 og 1651.

Spørger man nu, hvorfor Udviklingen slog fejl, maa man gøre sig klart, at Merkantilismen er Menneskeværk — administrative Foreteelser, der havde til Hensigt erhvervspolitisk at fremme en bestemt økonomisk Udvikling, men at denne gaar sine egne Veje, uanset alle Regeringsforanstaltninger. Og det maa indrømmes, at Udviklingen i ganske særlig Grad var det begyndende merkantilistiske Initiativ imod. Netop paa dette Tidspunkt vendte Konjunkturerne

¹ Det er en Misforstaaelse, naar Fridericia i Adelsvældens sidste Dage, Kbhvn. 1894, 174 skriver, at Toldfriheden paa Spisevarer intet havde med merkantilistiske Synspunkter at gøre.

paa Verdensmarkedet paa en for Danmark yderst katastrofal Maade.

I Tiaaret 1621—30, da Kornpriserne kulminerede, var Kapitelstaksten for Sjællands Stift paa Rug og Byg henholdsvis 10,⁴² Kr. og 7,⁰⁴ Kr., 1630—40 henholdsvis 7,⁶¹ og 6,²⁰, 1641—50 8,²⁹ og 6,³⁵ og 1651—60 7,⁰¹ og 6,⁰⁴. Der har saaledes fundet en meget betydelig Nedgang Sted for den Hovedvare, der i saa høj Grad betingede det danske Samfunds og den danske Stats Velstand. Hertil kom saa de for Landet ødelæggende Krige, der med korte Mellemrum satte ind fra 1625. Man kan ikke, naar man vil anlægge en historisk Betragtning, med Rette forarges over, at Statsmagten ikke regnede med en saadan i sine erhvervspolitiske Foranstaltninger, dertil var Kendskabet til Konjunktursvingninger for ny, ligesom de Krige, der førtes Danmark og Sverige imellem i det 17. Aarhundrede maa ses under Uundgaaelighedens Synsvinkel. Vil man spørge: Hvorfor? maa man gøre sig klart, at Kampen om den politiske Magt, der altid til naturlig Forudsætning har økonomisk Magt, fra den gryende Kapitalismes og de moderne Statsdannelsers Tid var et Spørgsmaal om Ligevægt Magterne imellem. I Norden kom Striden til at staa om Østersøen, Sundet og Sundprovinserne. Det maatte føre til Krig mellem Danmark og Sverige. At det faktisk fandt sin definitive Løsning allerede i Begyndelsen af det 18. Aarhundrede har sikkert været til stor Lykke for begge Parter.

Skal man vurdere den Del af hele Statens Politik, der hedder den merkantilistiske Erhvervspolitik, og det er den Opgave, jeg har stillet mig, mener jeg, at den som naturligt er, maa ses som en integrerende Del af hele Statens Politik. Den moderne Stat og det moderne Samfund betingede den. Staterne kæmpede fra det 16. Aarhundredes sidste Halvdel haardt om de økonomiske Goder og om de nye Markeder, de kæmpede næsten alle med samme Midler og gjorde alle samme større eller mindre Fejlgreb paa Grund af en forstaaelig Mangel paa Kendskab til de nye Handels- og Produktionsforhold. Den, der havde de stærkeste økonomiske Kræfter, gik i det lange Løb af med Sejren, medens den

svagere bukkede under. Derfor led den danske merkantilistiske Handels- og Industripolitik samme kranke Skæbne som Statens øvrige Politik hen mod Enevældens Indførelse. En svag Stat vil aldrig være i Stand til med Held at føre en frugtbar merkantilistisk Politik. Daarlige Konjunkturer gjorde sit til at øge Krisen for Staten, der mistede Fundamentet for en merkantilistisk Politik, en kapitalstærk og produktionsdygtig Bybefolkning. Krigene har faaet Skyld for at have ødelagt Byerne efter 1625, og det er selvfølgelig ikke med Urette. Der er imidlertid ikke Tvivl om, at de ugunstige Konjunkturer fuldt saa meget har bidraget til at affolke de danske Provinsbyer, hvis Hovedhandel var Kornhandelen. Vi ser da ogsaa i disse Aar Strømmen gaa fra Danmark til Norge, som den før gik fra Tyskland til Danmark. Driftige Købmænd fra danske Provinser, deraf sikkert mange af de indvandrede, drog Nord paa til Norge, hvor roligere Forhold og navnlig bedre Profitmuligheder vinkede i Form af indbringende Fiske- og Tømmerhandel. I Aarene 1630—60 var de fleste af Norges nye Indbyggere i Byerne Danskere. I Bergen løste i Aarene 1630—49 1118 Personer Borgerskab — af disse var ikke færre end 240 danske ¹.

Da den merkantilistiske Politik sætter ind, var Kapitaldannelsen i det danske Samfund for lille til at kunne svare til de Fordringer, der stilledes til den, erhvervspolitisk ². Dette Moment gør sig især stærkt gældende for Handelskompagniernes Vedkommende. Dette skyldes ikke, at de danske Kompagniledere var stort daarligere end andre, men ganske simpelt, at man manglede tilstrækkelig likvid Kapital og nøje Kendskab til de nye Markeder. Mere frugtbart end at fordybe sig i de mulige Fejl, der blev begaaet i danske Kompagnier, er det at undersøge, hvorledes det gik andre, for Eksempel det engelske ostindiske Kompagni. Dette havde

¹ Det norske Folks Liv og Historie V, 42 ff. Oslo. 1930.

² Dette har Fridericia fremhævet i »Remarques sur la Conduite de Christian IV en économie politique et sur les relations avec la bourgeoisie jusqu'en 1625». Videnskabernes Selskabs Forhandlinger 1896, 291. Dette Synspunkt er iøvrigt det mest værdifulde i hele Afhandlingen.

de første 50 Aar af sin Eksistens ikke mindre end 100,000 £ om Aaret til Raadighed. Efter nogle heldige Ekspeditioner kom uheldige. I 1630'erne var dets Stilling katastrofal paa Grund af store Tab i Kamp med Hollænderne, Forlis og Krig med indiske Fyrster, Hungersnød i Indien m. m. I 1640'erne var Kompagniet ved at gaa Bankerot. Der klagedes over samme Misbrug fra Funktionærernes Side som i danske Kompagnier ¹. Kun det kapitalstærke og lokalt bedst orienterede hollandske Kompagni klarede sig udmærket ².

At det gik de danske Kompagnier skævt, er altsaa ikke til at undre sig over, lige saa lidt som at den danske Stat fremmede en kolonial Kompagnipolitik. Man maa erindre, at store Dele af Verden endnu var uopdaget, og at der ialfald rent teoretisk overalt vinkede Muligheder for økonomisk Gevinst — og dermed den Velstand, som skulde bære Staten frem. Som den lille Stat, Holland, Forbilledet og Fjenden, der sad inde med Hovedparten af den danske Handel, vilde man tage sin Del af Verden i Besiddelse, suge Honning deraf og frigøre sig for det hollandske Hegemoni.

Trods alle Misheld i Kompagnipolitikken og trods de faldende Konjunkturer for Kornhandelen, det vil i Realiteten sige Provinshandelen, skete der alligevel store Fremskridt for dansk Handel som Helhed. Dette skyldtes, at den merkantilistiske nationalt instillede økonomiske Opfattelse kom den danske Handelsstand til Gode derved, at den begunstiges i Forhold til fremmede og da navnlig, at Købmændene i saa udstrakt Grad, som deres Kapital tillod dem, fik overladt Statens Leverancer. Vi ser da ogsaa i København en opblomstrende Storhandelsstand under de for Staten mest ugunstige Konjunkturer — det er jo ikke altid den daarligste Forretning at være Købmand under slette Konjunkturer —

¹ Jf. Brentano: Eine Geschichte der wirtschaftlichen Entwicklung Englands. II, 198 ff.

² Baasch: Holländische Wirtschaftsgeschichte, 366 ff. Med hvor store Kapitaler Hollænderne opererede, ses bl. a. af, at det hollandske vestindiske Kompagni i Aarene 1623—26 udrustede 800 Skibe med en Bekostning af 4 ¹/₂ Million £. Jf. Sombart: Der moderne Kapitalismus I, 2, 674.

og medens Staten næsten gaar Fallit, gaar de københavnske Købmænd frem i forøget Velstand. Tit har Kongen følt sig trykket af disse Storkøbmænd, saaledes udtalte han engang, at han ikke vilde sidde i uskiftet Bo med Henrik Möller, Købmand Rasmus Jensen Hellekande og »de andre Danne-mænd»¹, og vi kender fra den Tid en Række Navne paa fremragende Købmænd². Ogsaa i Adelen har disse borgerlige haft et solidt Greb, efter at Adelen økonomiske Stilling forværredes fra 1630. Det var denne Storkøbmændsstand, der dannede det Element, der muliggjorde Enevældens Indførelse i 1660, men som alligevel ikke var stærk nok til at bryde en Lanse mod den enevældige Magt. Christian den Fjerde havde forøvrigt ikke den rette Opfattelse af, hvad disse Storborgere betød rent politisk antagelig i Følelsen af, at Borgerstanden alligevel var for svag til at bryde Adelen Magt, og det, der navnlig interesserede ham, var, hvad de var værd som Skatteobjekt, det vil sige, hvad de ejede, og om det var egne Penge, de arbejdede med³. Det mørke Billede,

¹ Bricka og Fridericia: Chr IV's eg. Breve 7/12 1646.

² Kendte er navnlig Brødrene Brams, Nansenerne og Steffen Rode. Da Kronen maa gøre Udlæg i Krongodset for at tilfredsstille sine Kreditorer, finder vi foruden ikke faa Borgmestre og Raadmænd i Provinserne bl. a. følgende københavnske Købmænd repræsenteret selv eller ved Arvinger: Tolder Henrik Møller 800 rdl. 15/4 1650, Toldskriver Anders Nielsen Bøghuad paa egne og Gødert Brams Vegne 27301 rdl. 22/8 1661, Raadmand Morten Michelsen 29126 rdl. 7/1 1662, Hans Olufsen Hofkøkkenskriver 39353 rdl. 12/8 1662 og 19828 rdl. 9/7 1664, Strange Treünner 14933 rdl. 23/8 1662, Steffen Rode 70572 rdl. 1/6 1662, Niels Aagesen 16799 rdl. 10/2 1663, Poul Klingenberg 48770 rdl. 14/6 1664, Proviantskriver Hans Hansen 65018 16/6 1664, Hans Nansen 52165 rdl. 16/6 1664, Niels Olufsen 72522 rdl. 7/7 1664, Albert Itzen 17839 rdl. 19/7 1664, Leonhard Klouman 5084 rdl. 21/7 1664, Jens Jensen Vissing 11009 rdl. 11/8 1664, Raadmand Peter Holmer (og en anden) 26260 rdl. 15/8 1664, Hans Villumsen og medinteressenter 95965 rdl. 10/12 1664, Raadmand Clavs Iversen Ravn 3175 rdl. 7/8 1665, Hans Olufsen 1236 rdl. 25/4 1665, Niels Achesen 3387 rdl. 19/10 1665, Hans von Meulengracht 25051 rdl. 19/10 1665 og 35292 rdl. 24/7 1667, o. s. v. en Række andre Kreditorer til meget betydelige Beløb. De fleste Udlæg fra denne Tid stammer fra Fordringer for gamle Leverancer. (Se Kronens Skøder II, udgivet af West. Kbhvn. 1908.)

³ Bricka og Fridericia: Chr. IV's egenhændige Breve. VI. 1/7 1645.

Fridericia har tegnet af Handelen som Helhed¹, kan jeg derfor ikke anerkende for Hovedstadens Vedkommende. Her var sket et stort Fremskridt og lagt Grund til solid Velstand paa Christian den Fjerdes Tid. Navnlig er det en stor Misforstaaelse at opfatte det, at Købmændene levede af Statsleverancer, som et Svaghedstegn, det er netop det stik modsatte.

Sikre Tal for Industrien i det 17. Aarhundredes første Halvdel foreligger ikke. Den kan imidlertid kun have beskæftiget et Faatal af Arbejdere, og den merkantilistiske Forbuds- og Toldpolitik kan ikke have voldt stor Skade. Det maa fremhæves, at denne Politik kun ramte Adelen og den velhavende Del af Borgerskabet, medens Bonden, der brugte sit hjemmegjorte Lærred og Vadmæl, var ganske uberørt deraf, og det samme gjaldt den ikke velstillede Bybefolkning. Det er derfor forstaaeligt, fra hvilke Kredse Protesterne mod Industripolitikken særlig kom, fra Købmændene, der ønskede fri Handel, og fra Adelen, der saa sine til Industrien knyttede Forhaabninger om lettere Skattevilkaar skuffede. For Landet har Indførselen af Industrivarer kun spillet en ringe Rolle. Opgørelser fra 1642 viser, at der det Aar indførtes for 550¹/₂ rdl. Sysilke, for 1159 rdl. Silkevarer og for 73043 rdl. Klæde (vel omkring 100000 Alen), men derudover kun ubetydelige Kvantaa »Manufaktur»varer². For Tidens optimistiske Betragtning skulde det ikke synes uoverkommeligt at stable en Industri paa Benene, der kunde overtage en saadan Produktion. Naar det ikke lykkedes, skyldtes det manglende kvalificeret Arbejdskraft og en Teknik, der var Englands, Hollands og Frankrigs langt underlegen og ikke saadan lader sig stampe op af Jorden fra næsten bar Bund. Christian den Fjerde udtrykte saaledes i Anledning af et Klædekøb i Glückstadt sin Utilfredshed med, at det

¹ Fridericia: Adelsvældens sidste Dage, 79 ff.

² Det er muligt, at Hoffets og Hærens Forbrug ikke er inkluderet i denne Opgørelse, hvortil en Specifikation mangler. Dette forrykker naturligvis i nogen Grad Forholdet, om end ikke saa meget, at man kan tale om en Tekstilimport af virkelig Betydning.

i København fabrikerede Klæde baade var dyrere og af ringere Kvalitet¹. Man søgte at sætte over Gærdet, hvor det var lavest, nemlig ved at tage fat paa Arbejdslønnen. Kongen forlangte saaledes i 1625 Silkevævernes Arbejdsløn trykket for at faa gjort Fabrikationen rentabel². Det var det mest uheldige, der kunde ske. Netop derved gav man Muligheden for en bedret Teknik gennem særlig kvalificeret Arbejdskraft Dødsstødet, idet der Verden over var i den Grad Efterspørgsel netop efter Tekstilindustriens Arbejdskraft, at det var haabløst at sikre sig Arbejdere i Danmark til lav Betaling. For Betydningen af Produktionens indre Organisation — naturligvis det allervæsentligste — havde man i denne Periode ikke Blikket aabent.

Hertil kom saa den kraftige Sabotage fra Købmændenes og Lavenes Side. I 1623, da Klædefabrikationen med Kraft skulde sætte ind, maatte Kongen lade bygge en ny Valkemølle, fordi Købmændene, alt det de kunde, forhindrede, at Klædet, der blev fabrikeret i Børnehuset, blev valket i rette Tid paa den bestaaende Valkemølle, hvorved Klædet fordærvedes³. Købmændene saboterede ligeledes den færdige Vare, idet de ikke ønskede de daarlige og dyre danske Varer, naar de kunde faa bedre og billigere udenlandske, ligesom det sikkert har været dem behageligere at aftale Salgskonditionerne med en udenlandsk Leverandør end med et helt eller halvvejs Statsmanufaktur. Lidet hjalp forskellige Forordninger. Til Rigsraadet beklagede Kongen sig bittert over, at Købmænd og Kræmmere var utilbøjelige til at antage, hvad der lavedes i Riget⁴. Naar hertil kommer, at de »onde« Tider med Krig og daarlige Konjunkturer svækkede baade Adelens og den velhavende Borgerstands Købekraft, vil man forstaa, at den første spinkle Industri i Danmark blev slaaet ned med haard Haand.

¹ Bricka og Fridericia: Christian IV's eg. B. 16/2 1640.

² I Forbindelse hermed maa ses den givne Toldfrihed for Spisevarer.

³ Bricka og Fridericia: Christian IV's eg. B. 8/9 1623.

⁴ Erslev: Aktstykker I, 266.

II.

Den næste merkantilistiske Epoke strækker sig fra Tiden omkring 1650 til omkring 1730. Den frembyder nogle Træk, der har meget tilfælles med den foregaaende Periode, og andre, der er saa absolut forskellige derfra. Den mest afgørende Forskel ser jeg i to for den merkantilistiske Politik afgørende Faktorer: Statens stærkere finansielle Stilling og Borgerstandens stærkt stigende Velstand. Størstedelen af den stærkt tyngende Statsgæld — Arven fra Christian den Fjerdes og Stænderstatens Tid — skaffede man sig af med ved Udlægningen af Krongods. I Aarene 1661—75 blev der udlagt 131,790 Tdr. Hartkorn til en Værdi af 6,285,000 rdl. Selv om Militærudgifterne steg paa Grund af Christian den Femtes Landmilit, som skulde opretholdes, »om endskønt Landet noget derved skulde betynges«, blev der 1676—99 kun udlagt for 1,473,125 rdl. Efter den skaanske Krig steg Gælden atter og naaede 1690 over tre Millioner Rigsdaler. Men Staten klarede sig nu bedre, idet den dækkede sit Deficit ved Laan. Den danske Stats Kredit havde trods Vanskelighederne bedret sig betydelig de sidste 40 Aar og ikke uden Grund. Vel var Gælden stor, men dog meget mindre end tidligere, og samtidig var Statens Ressourcer vokset. Øresundstolden, der 1661—75 gennemsnitlig var 63,744 rdl. aarlig, naaede 1676—99 op paa 108,152 rdl. i Gennemsnit. Indtægterne af Told og Accise var i 1671—75 130,349 rdl., 1692—99 161,354 rdl. Hertil kommer saa efter 1671 den stærkt tyngende, men meget indbringende Konsumtion, der i 1676—99 i Gennemsnit for Danmarks Vedkommende beløb sig til 240,863 rdl. aarlig¹. Selv om Møntens synkende Værdi tages i Betragtning, var Statens Indtægter stigende i denne Periode. Var dens finansielle Position ikke glimrende, var den dog betydelig bedre end i Perioden forud. Hertil kom saa, at Statslaan og

¹ C. Christiansen: Bidrag til Dansk Statshusholdnings Historie under de to Første Enevoldskonger. II, 813. Kbhvn 1922. Tallene gælder kun selve Danmark, hertil kommer saa for Monarkiet Norges og Hertugdømmernes Krongodsudlægninger.

Subsidiepenge gav Staten en langt bedre Likviditet end tidligere. Den var saaledes ganske anderledes i Stand til at fremme en merkantilistisk Politik, der krævede dels Tilskud til nye Foretagender dels og navnlig Afsavn af Indtægter gennem den Toldbeskyttelse, der ydedes Erhvervsforetagender. Efter den første mislykkede Deltagelse i den store nordiske Krig havde Landet Ro til 1709. I disse Aar forbedredes Status meget betydeligt, hvortil hollandske og engelske Subsidier bidrog deres. 1705 er Gælden nede paa 857,627 rdl.¹ Men saa kom Krigen til 1720 med store Byrder, og nu gik det atter ned ad Bakke, og der kom atter som saa ofte før under en Krig Møntforværring. For første Gang i dansk Historie tog man nu Sedler med i Inflationens Brug. I Slutningen af Tyverne var Statens finansielle Stilling ikke alt for god, men dog ikke katastrofal, idet Gælden var vokset til det samme som omkring 1690. 1726 og 1727 havde man reduceret Krigsmønten og skabt en udmærket Kurantmøntfod, men den derved fremkaldte Deflation gjorde ikke Situationen bedre.

Men hertil kommer det andet vigtige Moment, at den danske Borgerstands Velstand var i god Fremgang. Det er et fælles europæisk Træk, at det afgørende Skridt til borgerlig Rigdom fandt Sted i sidste Halvdel af det 17. Aarhundrede², ikke uden Forbindelse med de store Udbytter Handelen i disse Aar afkastede. Det samme var Tilfældet for Danmarks Vedkommende og da særlig for København. Det skyldes ikke først og fremmest »Residensen«, at Københavns Indbyggerantal voksede fra 30,000 i 1650'erne til 40,000 i 1670'erne, 60,000 i 1690'erne og 70,000 omkring Aar 1700, men Byens økonomiske Fremgang. Et Maal herfor har vi i Skattebyrdens Fordeling. I Aarene 1663—75 bar Byerne 23 p. Ct. af Skatterne, skønt kun en Sjettede eller Syvendedel af Landets Indbyggere boede i dem. Af Byernes Skatter faldt 35 p. Ct.

¹ Overstaaende bygger paa Extrakt af og Bilag til Zahlkammerets Regnskaber i Rigsarkivet.

² W. Sombart: Der moderne Kapitalisms. II. 1, 217.

paa København¹. 1680—91 bar Land, Købstæder og København henholdsvis 68, 16 og 16 p. Ct. og 1692—99 henholdsvis 70, 12 og 18 p. Ct. Københavns Andel af den samlede Byskat var stadig stigende og udgjorde — fra regnet Konsumtionen — 58 p. Ct. af det samlede Beløb i Aarene 1692—99². Hertil kan saa til yderligere Illustration føjes, at mellem 40 og 50 p. Ct. af den samlede Toldindtægt erlagdes i København. Billedet af en Stat i stærk økonomisk Vækst er ganske evident. Opsvinget skyldtes i ikke ringe Grad de store Søkrige mellem Frankrig, England og Holland om Herredømmet paa Havene, idet disse gav dansk Handel og Skibsfart gode Muligheder og ogsaa tilførte dansk Handel øget Kapital, idet adskillige kapitalstærke Købmænd søgte dansk Statsborgerret for at kunne drive deres Handel uforstyrret under neutralt Flag. En saadan Type var Jøden Jacob Abensur, der paa et Tidspunkt havde over tredive Skibe sejlene under dansk Flag. Den danske Skibsfart fik tillige i disse Aar en værdifuld Tilvækst i Form af Indvandring fra Holland og Tyskland, og den danske Koffardiflaade tog til i Omfang. Deltagelsen i den store nordiske Krig bragte nogen Forstyrrelse, men som altid i urolige Tider var der Penge at tjene. De Klageraab, man omkring 1702—03 hørte fra københavnske Storkøbmænd, skal vist ikke tages alt for bogstaveligt. Vel var der mange Kaprerier af danske Skibe, men dette viser jo netop, at der var noget at bestille for dansk Handel og Skibsfart. Told- og Konsumtionsafgifterne var da ogsaa stigende i Aarene 1700—1709³. Under Krigen faldt de kraftigt, men rettede sig saa atter op. Hvor stor Københavns Overvægt var, fremgaar af, at i 1708 var Tolden 147,665 rdl. og Konsumtionen 273,968 rdl., hvoraf der paa København alene faldt henholdsvis 93,246

¹ C. Christiansen: Bidrag til d. da. Statshushold. Kbhvn. 1908 I, 374 ff. Jeg kan ikke være enig med Christiansen i hans udmærkede Værk i, at Landet skulde have større Skattebyrder end Byerne.

² C. Christiansens anførte Skrift II, 694 ff.

³ De var i disse Aar svingende mellem 116,323 rdl. og 201,121 rdl. (Jf. Bilag og Ekstrakter til Zahlkammerets Regnskaber.).

og 144,638 rdl., altsaa op mod to Trediedele af Tolden og op mod Halvdelen af Konsumtionen for hele Landet. Befolkningen var i stærk Vækst. Trods den frygtelige Pest, der i 1711—12 bortrev ca. 22,000 Mennesker havde Byen ved denne Periodes Slutning, der falder sammen med den store Brand i 1728, vel mindst ca 60—70,000 Indbyggere.

Derimod laa Provinsbyerne, hvis Hovedhandel var Kornhandel, langt tilbage, da denne Handel var trykket af de lave Priser. Prisfaldet fortsattes i næsten lige Linie til o. 1730. Sættes Indekstallet for Bevægelsen i Prisen til 100 for Aarene 1721—40, bliver det for 1661—80 117, 1681—1700 122 og 1701—20 114 for Rug, for Byg 120, 118, og 111 og for Havre 138, 130 og 115¹. Hertil kom stærkere Konkurrence, efter at de svenske Toldpaalæg ikke mere tyngede Kornhandelen paa Østersøbyerne; og saa var der endda kommet en farlig Konkurrent til, idet England i 1689 gik over til at være korneksporterende og vedblev dermed til 1767². Ogsaa Øksenhandelen laa efter Skaanes Tab meget langt nede, og det gjorde ikke Forholdene bedre, at denne Handel blev tynget stærkt, dels af en dansk Fiskaltold, dels af høj hollandsk Indførselstold som Repressalie for danske merkantilistiske Foranstaltninger.

Den økonomiske Udvikling bar, som vi har set, i denne Periode fremefter, og som det var at vente i hin af Colbert og Cromwell prægede Tid, blev ogsaa den danske Regerings Erhvervspolitik stærkt merkantilistisk farvet. Man begyndte saa smaat i 1650'erne, fordi Landet og Staten var fattig, og gik saa kraftigere frem, efterhaanden som Midlerne steg, og den økonomiske Baggrund for en merkantilistisk Politik fik en langt solidere Karakter. Hertil kom imidlertid et andet stærkt inciterende Moment, religiøs Uro adskillige Steder i Europa, bl. a. i England og i Frankrig, hvor der siden 1629 paa forskellig Vis var lagt de Reformerte Hindringer i Vejen, som bevirkede en Udvandring, der tog stærkt til efter Ophævelsen af

¹ Kapitelstakster i ældre og nyere Tid, 119. Tallene gælder Sjælland.

² Erik Arup: Varehandelens Historie i Hages Haandbog 1926, 396.

Nantes-Ediktet i 1685¹. Herved var der Muligheder for i Lighed med den forrige merkantilistiske Periode at faa et nyt produktivt Element tilført det danske Bysamfund, hvis der udvistes den tilstrækkelige religiøse Tolerance. Allerede fra 1657 tillades det Jøder, naar de opfylder visse Betingelser, at bosætte sig i Riget, og fra 1680'erne kom adskillige jødiske Familier til Landet. Jeg ser i Tolerancen overfor Jøderne et Bevis for Interesse for Handelen, der altid blev Jødernes Hovederhverv i Danmark. Vigtige var ogsaa de Bestræbelser, der gjordes for at faa andre Fremmede og Reformerte til Landet. Der gaves dem udstrakte Friheder og Privilegier ved Forordningerne af $\frac{8}{1}$ 1681 og $\frac{11}{4}$ 1685, og der indvandrede i Henhold til disse adskillige Fremmede til Danmark. Som man ser, indledede Enevælden sit store merkantile Fremstød paa samme Maade som Christian den Fjerde — ved Indkaldelse af Fremmedelementer.

Som naturligt var kastede man sig — som tidligere — særlig over Handel og Industri, der lovede de bedste Resultater paa Grund af de bedre Konjunkturer for Byerhvervene, men ogsaa Landbruget tænkte man paa, selv om dette paa Grund af de vigende Konjunkturer kom i anden Række². Det synes, som om man i 1680'erne opererede med Mulighederne for at gaa over til en Beskyttelse af Landbruget gennem hele eller partielle Indførselsforbud, men denne Politik opgav man igen, dels under Tryk fra Holland, dels vel for ikke derigennem at gøre Kaarene for Byerhvervene, som man satte sin Lid til, endnu vanskeligere.

Hvad Handelen angaar, fik Kompagnidannelserne en ny og noget solidere Blomstringstid, om end mangt og meget endnu var underlig løst og famlende — saaledes navnlig den vestindiske Handel, for hvilken der dannedes et Kompagni i 1671, der dog antagelig i Erkendelse af dets Kapitalfattig-

¹ Jf. Sec: Anf. Skr. 251 ff.

² Jeg kan ikke være enig med Knud Fabricius (Det danske Folks Historie V, 125) i, at det var mærkeligt, at Landbruget fik Lov til at leve sit eget Liv. Man søgte først og fremmest at sætte ind der, hvor man mente, den større Fortjeneste vinkede, og det var ikke i Landbruget med de vigende Konjunkturer, men i Handel og Industri.

dom 1675 fik Ret til at overlade Handelen til Private, noget man i 1680'erne i udstrakt Grad benyttede sig af. 1650'erne kan opvise enkelte Kompagnidannelser. Absolut vigtigst var det i 1670 genopstaaede Ostindiske Kompagni, som fik en Kapital paa 163000 rdl. og Oktroj paa 40 Aar. Kendskabet til denne farlige Handel var nu blevet større, og man var saa fornuftig at sikre sig dygtige hollandske Sømænd. Kompagniet arbejdede med skiftende Held, i Aarene 1688—97 med fortrinligt Resultat, idet det indtjente et Overskud paa 217,747 rdl¹. Dette og de øvrige Kompagnidannelser førte en haard Kamp for Tilværelsen under den store nordiske Krig og den Deflationstid, som fulgte derefter. Handelen paa Island, Færøerne og senere Grønland saa flere Kompagnidannelser og Privilegier, i 1660'erne og 1690'erne gaves der saaledes til Selskaber, der drev Handel og Fiskeri nordpaa, Monopol paa den ukendte Del af Verden mod at København blev Stabelplads for denne Handel².

Allerede i den første merkantilistiske Periode havde Staten tvunget adskillige til at gaa mere eller mindre frivilligt med til at støtte Kompagnierne, nu og fremdeles gik man et Skridt videre og tvang Embedsmænd til at opgive en Procentdel af deres Løn til Kapital for visse Kompagnier. Det var unægtelig en haard Fremgangsmaade, men effektiv til at skaffe Kapital, og Fremskaffelsen af en saadan var en absolut Betingelse for at faa Del i Verdenshandelen. Paa dette Tidspunkt havde den danske Stat enten at fremskaffe Kapital eller supplere den private, da det private Initiativ ikke magtede Opgaven, eller se roligt paa, at alle andre Nationer satte sig i Besiddelse af de oversøiske Markeder. Det sidste vilde være utænkeligt — den moderne Stat saa jo netop sin Opgave i at fremme kapitalistisk Foretagsomhed og derigennem sin egen Velstand. At Stat og Private indgik et Ar-

¹ C. Christiansen: Anf. Skr. II, 439 ff.

² Fabricius skriver i D.d.F.H. V, 127: »saa ubestemte Privilegier lod man sig henrive til at give». Det er et Privilegium, som i disse Opdagelsernes Tider blev givet mange Selskaber i europæiske Lande, og dets Udstedelse havde en saare forstaaelig historisk Baggrund.

bejdsfællesskab var lige saa almindeligt Europa over som naturligt i en Tid med ringe Kapitaldannelse¹. Der maa stærkt advares mod at overvurdere disse privilegerede eller monopoliserede Selskabers Betydning, her som andetsteds laa Størstedelen af Handelen udenfor Kompagnierne og overladt det private Initiativ. Saaledes navnlig den vigtige Østersøhandel, hvorom Københavns større Købmænd i 1671 skrev med Henblik paa Hollænderne, Lybækkerne og Hamburgerne, at »vi eragte, at vi kan holde Marked med dem i Østersøen og andre Steder». Ogsaa en Del Transithandel var paa private Hænder. Hvor lidet stramt, man holdt paa Kompagnierne, naar de voldte Skade, afgiver det islandske Kompagni et godt Eksempel paa, idet Handelen paa flere Pladser paa Island blev frigivet. Mest Skade voldte vel Salthandelen, der en Tid var monopoliseret i Saltkammeret og Indtægterne henlagt til Flaadens Behov. Dette maa imidlertid ses under en ren fiskal Synsvinkel og har intet med den merkantilistiske Erhvervspolitik at gøre. Salthandelen gaves forøvrigt senere fri mod Pligt til privilegeret Indførsel paa Defensionsskibe.

Medens København gik frem paa Grund af bedre Konjunkturer², gik det i det store og hele Provinshandelen saare ilde. Det er nævnt, at Provinsbyerne med den svindende

¹ Naar Fabricius i D.d.F.H. V, 125 skriver: »I stedet for at lade det private Initiativ udfolde sig frit og lade det syge Samfund helbredes ved en naturlig Udvikling, saa man i Staten den store Læge, der kunde gennemføre Vidunderkure», er det nærmest liberalistisk Doktrine. I Stedet for ud fra en senere Tids liberalistiske Tankegang at operere med, hvad man skulde have gjort, maa det naturlige dog være at paapege, hvorfor Staten gjorde saadan og saadan. Det private Initiativ magtede paa Grund af manglende Kapital aldeles ikke de økonomiske Opgaver, der laa for, og i en saadan Situation vil en Stat, der dog maa forudsættes at have sine Undersaatters Vel for Øje, altid træde til. Det, Kampen stod om, var de nye Markeder, der bragte Raavarer til den øgede Produktion og det voksende Konsum samt Eksportmuligheder, og at man har haft saadanne for Øje, viser allerede Toldrullerne fra 1620'erne. Statens vitale Interesser bød ganske simpelt Deltagelse i denne Kamp med alle til Raadighed staaende Midler.

² Om Handel og Industri har Fabricius i D.d.F.H. V. givet en Fremstilling, der betegner et stort Fremskridt i Forhold til tidligere, og som navn-

Fortjeneste af Kornhandelen havde mistet ikke saa lidt af deres Eksistensbasis. Ogsaa i denne Periode er den danske Bondestand fattig og i udstrakt Grad selvforsynende, og Provinsens Adel og Embedsstand forsynedes delvis fra København. For at centralisere og styrke de økonomiske Kræfter i Provinsen, slog Regeringen ind paa en Stabelpladspolitik, hvorved den udenlandske Handel skulde samles i enkelte Provinsbyer foruden København. Denne Politik slog afgjort fejl. Kun ganske faa Provinsbyer raadede over tilstrækkelig Kapital, og i hele Handelsopsvinget fik Provinsen liden Del. Paa den anden Side vedligeholdte dog nogle Provinsbyer lidt Forbindelse med Udlandet, medens Provinsbyerne — ud over et Par af de store — hvad Toldregnskaberne for 1731 med al Tydelighed viser, næsten ingen Handelsforbindelse havde med Hovedstaden. Et Forsøg fra Regeringens Side paa at faa etableret en saadan, blev en absolut Fiasko. 1726 fik København Kreditoplagsret og Eneret paa Oplag af de fire »Specier«, Tobak, Vin, Brændevin og Salt, idet dog Aalborg ogsaa fik Ret til Oplag af Salt af Hensyn til den vigtige Fiskehandel, Byen drev. Denne Handel skulde drives »paa første Haand« og med indenlandske Skibe, det var altsaa tillige et Forsøg paa at ophjælpe Skibsfarten. Allerede i 1730 maatte man ophæve denne Eneret, da den, som det hedder, havde været København til ingen Nytte, men de andre Byer til Afbræk. København havde ikke Skibe nok til at besørge Farten, og store Partier smugledes fra Holland ind over de jyske Havne.

Vi har set dansk Handel i Fremgang for Hovedstadens Vedkommende og set den merkantilistiske Politik stærkt interesseret i Kompagnidannelserne. Men det vigtigste og maaske mest frugtbringende Initiativ ligger paa et helt andet Felt og kom hele den danske Handel og den danske Skibsfart til gode: i 1670'erne og 1680'erne benyttede Regeringen sig af Hollands og Englands Optagethed til at udstede Told-

lig giver en Del nye Oplysninger af Værdi til Bedømmelsen af denne Tids økonomiske Politik, særlig til omkring 1700. Fabricius fremhæver her med Rette det store Fremskridt, der finder Sted.

ruller, der ikke kunde opretholdes, saa snart Magterne fik et Pusterum. Man gav danske Skibe Lettelse i Sundtolden og i Skibsafgifterne, og Varer, der kom fra første Haand paa danske Skibe, nød store Toldbegunstigelser. Man gik saa vidt, at man gav indenrigske Skibe Eneret paa at føre Varerne mellem »Landene« indbyrdes, hvilket man dog maatte gaa fra i Toldrullen af 1691. Der gaves hemmelige Toldnedsættelser og københavnske Købmænd blev fritaget for Sundtold for de Varer, der indførtes fra det Oplag, København og Helsingør havde faaet Ret til at etablere. Der arbejdedes med Kraft paa at trænge Hollænderne ud, samtidig med at man tog deres Subsidier. Forsøget mislykkedes tildels, vi var endnu for svage til at føre Navigationsaktspolitik efter engelsk Mønster. Ved Freden i Traventhal blev vi tvunget til i det væsentlige at give hollandsk Handel lige Kaar med dansk. Der er imidlertid ingen Tvivl om, at denne Periodes Lettelser, erhvervet ved en delvis Omgaaelse af Handels-traktater, har betydet noget for dansk Handel og vel navnlig dansk og norsk Skibsfart. Selv om norsk Trælasthandel fik lagt Hindringer i Vejen af den Grund, har den Fordel, det gav norsk Skibsfart, sikkert vejet Skaden op, ialfald er det en Kendsgerning, at Københavns Handelsflaade voksede samtidig med, at Provinshandelen i overvejende Grad gik over til at blive besørget med danske og norske Skibe. Hertil maa saa føjes, at Enevælden afskaffede Adelens Handelsprivilegier og derved gav dansk Handel bedre Kaar.

Hvad Manufakturpolitikken angaar, indlededes denne ligesom i forrige Periode med Angreb paa Lavene for at skaffe Plads til nye Elementer. Umiddelbart efter Enevældens Indførelse var der Dødvande indenfor Erhvervslivet, men allerede i 1665 begyndte Manufakturpolitikken. Flere af de oprettede Manufakturer fik Privilegier, som direkte eller indirekte var rettet mod Lavene, som Kronen stadig laa i Krig med, fordi de søgte at hindre nye Mestres Optagelse samt de kongelige Haandværkeres Ret til Erhverv. Men først 1681 satte det store Angreb paa Lavene ind. Forordningen af ²³/₁₂ 1681 ophævede Lavene, men gav samtidig en

Række Haandværksfag Ret til at nyde Lavsprivilegier. Der indsattes i disse Bestemmelser, som fastsatte Indtrædelsespengene til et lavt Beløb. Da det undertiden, hedder det, falder fremmede Haandværksfolk, saa og dem, som i andre kongelige vidtfraliggende Provinser er fødte, besværligt at fremskaffe Fødselsbreve, saa skal ingen af den Aarsag forhindres i at ernære sig ved sit Haandværk, naar han har vundet sit Borgerskab. Fremmede Mestre skulde være fri for Mesterstykke, og Svendene maatte have Lov til at aflægge et saadant, selv om de ikke havde rejst paa Haandværket. Enhver Mester fik Lov til at tage saa mange Svende, han ønskede, men han skulde have mindst een Læredreng, født i Kongens Riger og Lande. Endelig stilledes Lavene direkte under Magistratens Opsigt. Baggrunden for dette nye Fremstød var Forordningerne af $^{31}/_{12}$ 1668 og $^{8}/_{1}$ og $^{15}/_{4}$ 1681, om »Privilegier for dem, som Manufakturer vil oprette» og om »Commerciens Fremme». Eftersom behændige Mestre, siger Forordningen af $^{8}/_{1}$ 1681, i de bedste Manufakturer saavel som Svende, Spindere, Farvere og andre Folk, som til dette Værk fornøden gøres og derom Videnskab kunde have, til Størstedelen fra fremmede Steder forskrives, — skal de nyde Frihed for Told af deres Bo- og Redskab, samt Maskiner, og der loves dem 8 Aars Frihed for Grundskat og personlig Tynge, Toldbeskyttelser og andre Friheder. I Forordningen om Commerciens Fremme siges blandt andet: Paa det Købstadsnæringen kan desbedre fra Landnæringen separeres, skal alle Haandværksmænd, som noget Haandværk har lært, flytte ind til Købstæderne, undtagen de egentlige Landsbyhaandværkere. Disse Forordninger nødvendiggjorde Foranstaltningerne mod Lavene. Oprettelsen af nye Manufakturer, Indkaldelse af Haandværkere fra Udlandet og Landsbyerne vilde overhovedet ikke have været mulig uden dem. Det var med andre Ord en næsten nøjagtig Gentagelse af, hvad der var sket ca. 60 Aar tidligere, og for at gøre Ligheden endnu større udkom kort efter Forordningen $^{6}/_{5}$ 1682 om Haandværkssvende og Dreng. Dens Hensigt er ganske evident, naar den fortæller, at vel ønskede Kronen af Hensyn til Statens økonomiske Tarv at

begrænse Lavenes Magt, men ikke at berøve Mestrene deres privilegerede Stilling i Forhold til Fagets Arbejdere eller skabe Betingelser for sociale Brydninger indenfor Haandværket.

Med Forordningen af $^{23}/_{12}$ 1681 fastslog Staten, at Lavenes Stilling som eneste afgørende økonomisk Faktor indenfor Byproduktionen var brudt. Efter 50 Aars Brydninger var den nye økonomiske Driftsform med Manufakturer, Monopoler og personlige Privilegier blevet Sejrrherre, og Reguleringen indenfor Haandværk og Industri gik nu helt over, til Staten, og det ikke alene i Teori, men ogsaa i Praxis. Lavene fik som Følge af den Mistillid, man nærede til dem, Lov til at beholde deres lokale Karakter. Jo mere lokalt bestemt de var, desto lettere var de at komme uden om. Den Planløshed og Forvirring med Hensyn til fri og ikke fri Næring, der træder saa grelt frem i Købstæderne i det 19. Aarhundrede, skyldtes saaledes, at man ikke i sin Tid med Lavene som paa næsten alle andre Omraader foretog en Centralisation.

Merkantilismen var først og fremmest interesseret i Produktionen, og dette viser sig tydeligt i Lavsartiklerne. I disse indførtes regulerende Foranstaltninger vedrørende Produktionen, deriblandt Forbud mod Indførsel af alle de Varer, man mente kunde fremstilles i selve Landet. Haandværks- og Manufakturpolitik gik fra nu af Haand i Hand, idet alle Lav, der rummede Muligheder for Industrialisering, nu af Staten betragtedes som en mindre Industri, der var Genstand for dennes regulerende Indgriben paa samme Maade som Manufakturerne. Man maa efter 1681, naar man taler om Lav, skelne imellem de industrielle Lav og dem, der set fra et Produktionssynspunkt var af mindre Betydning, saasom Bager- Slagter- og Bryggerlavene. De industrielle Lav kom til at leve under de samme Betingelser som Manufakturerne. Det er saaledes ganske forfejlet at stille Lav og Manufakturer op som henholdsvis noget middelalderligt og noget moderne »merkantilistisk» — begge blev paa samme Vis inddraget i den merkantilistiske Erhvervspolitik.

Lavene stred imod, saa godt de kunde, men Staten havde Overtaget. Det var dog stadig nødvendigt at skride ind og gaa videre i lavsfjendtlig Retning. ^{24/1} 1705 fik saaledes fremmede Haandværkere Lov til at nedsætte sig uden Lærebrev, naturligvis nu i Forbindelse med voksende Interesse for Manufakturterne. Ogsaa Handelslavene tog man i Brug for at fremme en kapitalistisk Produktion; omkring Aar 1700 træffer vi en hel ny Produktionsform med udenfor Lavene staaende Kapitalister som Ejere af Raastofferne eller Produktionsmidlerne eller begge Dele. I Forordningen af ^{6/7} 1705 reguleredes dette Forhold fra Statsmagts Side. Silkevæverne fik da nye »forbedrede» Lavsartikler, og i disse anførtes, at Kræmmere og andre, der vilde gøre Forlæg, frit maatte lade opsætte saa mange Væve, de vilde, og uden Afgift indføre raa og uforarbejdede Varer, dog maatte de kun sætte Mestre derpaa. Disse Fag blev Kernen i de saakaldte Fabrikslav. I hvor høj Grad denne Form har været benyttet, savner vi Materiale til at afgøre.

Til yderligere Svækkelse af Lavene kom en Række Frimesterskaber uden om dem. Dette Forhold tiltog efter 1681, og ved Forordning af 1713 blev der givet Tilladelse til at ansætte en eller to Frimestre ved Lavene i København. Baandene indenfor Haandværket blev saaledes i denne merkantilistiske Periode saa absolut slappet. Ved Forordning af ^{25/6} 1718 fik Mestre i Odense og andet Sted, »hvor Lav er», Ret til at indtræde i de københavnske Lav. Der blev saaledes fra Statens Side gjort et stort og godt Arbejde for at skaffe bedre Produktionsforhold. En stor Fejl begik man dog, i det flere Lavsartikler indeholdt Bestemmelser om, at Mestrene af Billighedshensyn mod Svendene ikke maatte holde mere end halvt saa mange Drengene som Svende. Herved umuliggjordes den hurtige Opblomstring af en Haandværkerstand, som var Betingelsen for at kunne skabe det, man ønskede, en blomstrende national Industri¹.

Manufakturpolitikken sætter ind 1665, og der oprettes

¹ Albert Olsen: Staten og Lavene, 94 ff.

en Række mindre Manufakturer — 1 Hattefabrik, flere Tobaksspinderier, 1 Oliemølle, 1 Sæbesyderi, 1 Glaspusteri, 1 Vantmageri, 1 Luntespinderi o. s. v. Men mest interesserede Regeringen sig for Tekstilindustrien. ^{31/12} 1668 kom der Forbud mod Indførsel af Fløjl, Silke- og Gyldenklæde. I 1680'erne og 1690'erne kom flere Tekstilmanfakturer til (Kniplinger, Uld og Klæde), og de Reformerte fik udvidede Privilegier, særlig hvis de befattede sig med Fremstilling af Uld og Klæde, og deres Privilegier udstraktes til ogsaa at gælde andre Silkevævere. Der blev givet flere Monopoler blandt andet paa Fabrikation og Salg af Skæreknive og Høleer paa Fyen og Sjælland, paa Stivelse- og Sæbefabrikation, Sukkeraffinadering o. s. v. 1655 kom en ny Toldrulle i absolut merkantilistisk Aand, den afløstes 1672 af en anden, dikteret af merkantilistiske og delvis fiskale Hensyn. Den indeholdt en Mængde Forhøjelser og tillige Forbud mod Udførsel af danske Raaprodukter, som Staten ønskede forarbejdet i Landet, saaledes Uld, Fjer, Dun, Huder og Skind samt selvfølgelig Metaller, der ikke maatte gaa ud af Landet. Samtidig blev der for at sikre Byerhvervene billigt Brødkorn lagt Udførselstold paa danske Landbrugsprodukter. En ny Toldrulle af 1683 var endnu mer protektionistisk end de foregaaende. Denne Rulle blev man dog hurtig nødt til at ændre, fordi den forbød Indførsel af Varer, som den indenlandske Industri slet ikke kunde fremstille, og fordi den bragte en Række Forviklinger med Hollænderne. Ved Toldrullen af 1686 blev Bestemmelserne af 1683 betydelig modificeret, dog uden at tilfredsstille Hollænderne, der krævede alle Industriprivilegier fjernede. Dette skete dog langt fra, og en Toldrulle af 1691 er i Realiteten ikke stort forskellig fra Toldrullen af 1686. 1701 gennemtvang Hollænderne en Toldlovgivning, der løsnede den merkantilistiske Skrue noget. Ret længe varede dog denne større Frihed i Omsætning ikke. I Begyndelsen af det 18. Aarhundrede blev der udstedt Privilegier for nye Manfakturer og større Haandværksvirksomheder, og disse brød snart Toldrullens Bestemmelser. Toldrullerne fyldtes atter hurtigt med nye Forbud og højere Sat-

ser til Ophjælpning af den danske Industri. Man maa dog gøre sig det klart, at det i denne Periode er Forbudene snarere end Toldsatserne, der gjorde den »merkantilistisk«¹. Tolden var højere i København end i Provinserne, hvilket havde sin ganske bestemte Grund. København var og skulde først og fremmest være Industriens Hovedsæde i Danmark, og de københavnske Manufakturer skulde der skabes de bedste Afsætningsmuligheder for. Man blev, belært af bitre Erfaringer, klar over, at det ikke omgørende lod sig gøre at overtage hele Hjemmemarkedets Forsyning, og derfor fik Provinserne foreløbig Lov til at skøtte sig selv, ogsaa fordi de som Afsætningsmarked var underordnede. Med Undtagelse af enkelte Byer indførtes der intet Klæde til Provinsen². Den lille Borger og den fattige Bonde havde ingen Penge, der stod Klæde paa. Der indførtes fra Provinserne for adskillig flere Penge Husflids-Tekstil end Importen androg.

Imidlertid vandt Industrien dog betydelig Terræn i København. 1682 regner man, at der i alle danske Fabrikker ikke beskæftigedes over 200 Arbejdere³. Antallet af Industriarbejdere steg imidlertid stadig omend ikke jævnt paa Grund af de Afbrydelser, som Krig og Pest medførte. Man maa dog meget vogte sig for at overdrive Omfanget af denne Fabrikation. For at støtte Klædefabrikationen fik Fabrikkerne i 1705 en Bestilling paa 87,261 Alen Klæde og 51,757^{3/4} Alen Bay till Landmilitzen. Imidlertid kunde Klædefabrikkerne, 5 ialt, deriblandt Børnehuset, kun paatage sig at levere de 79,000 Alen og maatte endda udbede sig længere Leveringsfrist. Kommercekollegiet gjorde i den Anledning Kongen opmærksom paa, at Mestrene endnu var faa, men

¹ Toldregnskaberne for 1731 viser for Provinsen for Klæde og Tekstilvarer Satser paa 16—20 %. Tolden paa uldne Strømper var 16 Sk., Værdien ca. 40 Sk. altsaa en Beskyttelse paa 40 %. I København var Tolden navnlig for Silkevarer betydelig højere.

² Toldregnskaberne for 1731 viser, at Importen af Tekstilvarer til Provinsen dette Aar beløb sig til nogle faa tusinde Rigsdaler.

³ Rawert: Danmarks industrielle Forhold. Kbhvn. 1850, 19.

Leverancen til Militæret vilde styrke deres Position, saa de hurtigt vilde vinde Debit hos Indbyggerne i Landet¹.

Klædefabrikationen vandt da ogsaa frem. Daarligst gik det Silkemanufakturernes, der nærmest var anlagt for Hoffets Privatforbrug. »Silkemanufakturernes er for Eders Majestæts Hofstabs uforbigængelig« siger Kommercekollegiet². Der var i 1705 kun 6 Silkevævere tilbage, »de har ikke været i deres forrige Tal indtil 25 at conservere«. Man indkaldte 6 Vævere fra Stockholm, men var i den pinligste Forlegenhed med dem, og de arme Folk forlangte saa enten Arbejde eller Rejsepenge tilbage. Man valgte at forhøje Tolden paa Silkevarer, »hvorved det skulde haabes, at de kunde finde Particuliere Forliggere«. I 1720'erne kom et større Uldmanufaktur og en Lærredsfabrik, hvilken sidste forøvrigt gik godt og gav et pænt Overskud til Interessenterne.

Ved en lige efter Tronskiftet 1730 foretagen Undersøgelse kom man til det Resultat, at der aarlig indførtes for 30,000 rdl. Klæde- og Manufakturvarer. Dette vil sige, at Tekstilfabrikationen, drevet af enkelte større Manufakturister og større Dugmagere, er vundet betydelig frem i Sammenligning med 100 Aar forud, idet Importen er gaaet ned til det halve, samtidig med at Hovedstadens Befolkning er tredoblet. Hele Fremskridtet falder faktisk i den Periode, der ligger efter 1660.

Vi kan saaledes konstatere en absolut Fremgang i Produktionen. Til denne har Staten maattet yde sit Bidrag, dels som Aftager til Militær og Hof, dels ved minskede Toldindtægter, hvorimod direkte Tilskud ikke har spillet nogen Rolle. Endvidere har den merkantilistiske Politik ramt den købedygtige Del af Befolkningen, Adelen og den velhavende Borgerstand. Alt i alt maa denne Skade sikkert siges at have været minimal og intet mod, hvad Godsejernes Udbytning af Bonden skadede Landet. At Monopolerne skulde have anrettet større Fortræd ved at holde anden privat Fore-

¹ Kbhvns Raadstue Arkiv. Kommerce-Kollegiet 1704—08. Memorialprotokol.

² Raadst. Ark. Kommerce Kollegiets Memorialprotokol 10/1 og 3/10 1705.

tagsomhed nede, skulde synes usandsynligt, dertil var der baade for lidt Kapital og for lidt Arbejdskraft. Derimod bragte den merkantilistiske Lavslovgivning saa absolut bedre Betingelser for en øget Produktion indenfor Haandværket, hvilket utvivlsomt har været til den største Gavn for hele det danske Bysamfund.

III.

Den næste og sidste merkantilistiske Periode omfatter Tiden fra 1730 till 1797. Den begynder under yderst trykkende Konjunkturer for Landbruget, og en Deflation, der ogsaa ramte Byerhvervet. Der er dog allerede i 1730'erne noget Liv at spore indenfor dansk Handel. Saa begynder imidlertid Konjunkturerne at lette for Landbruget, idet der fra 1734 sætter en Stigning ind for Kornpriserne og denne fortsætter Perioden igennem. Kapitelstaksternes Indekstal var for Sjællands Stift for Rug 1721—40 100, 1741—60 113, 1761—80 141 og 1781—1800 168, betydelig større var Stigningen for andre Dele af Landet, for Kornkammeret Lolland—Falster steg Indekstallet saaledes fra 100 till 230. Byg bevægede sig i samme Periode fra 100 till 160 for Sjælland og fra 100 till 215 for Lolland—Falster, Havre fra 100 til 194 for Sjælland og fra 100 til 222 for Lolland—Falster, Hveden steg fra 100 till 211 paa Lolland—Falster, Smør i Jylland fra 100 til 182 og Flæsk i Ribe Stift fra 100 til 199¹. For Stude var der ogsaa Prisstigning at notere, men denne Handel decimeredes af Kvægpesten og havde forøvrigt været i Tilbagegang efter Skaanes Afstaaelse til Sverige og tog først igen et Opsving efter 1756. Saa kom omkring Midten af 1750'erne en ny og mægtig Højkonjunktur for dansk Handel med den store fransk-engelske Kolonialkrig, den preussiske Syvaarskrig, derpaa et Fald i Fredsaarene til 1776, da den amerikanske Frihedskrig satte ind. 1783 kommer atter daarligere Konjunkturer, der varer ved til 1792, da Revolu-

¹ Kapitelstakster i ældre og nyere Tid, 119.

tionskrigene gav Handelen et nyt og mægtigt Opsving. Den kapitalistiske Virksomhed antog Former, der maalt med den foregaaende Tids Maalestok maa kaldes eventyrlige.

Det var just ikke under særlige gunstige Konjunkturer for Staten, at den nye merkantilistiske Periode satte ind. Københavns Brand i 1728 havde i høj Grad forværret de økonomiske Forhold, og Pengeknapheden var enorm. Statens Indtægter laa nogen Tid nede, og Strømpilen syntes nogle faa Aar at skulle vise nedad. Allerværst saa det ud for Landbrugets Vedkommende. Paa Grund af de ringe Priser var det næsten umuligt at faa Kapital anbragt i Jordegods, og dette bevirkede, at Kronen saa sig alvorligt truet i sin Skatteindkomst af Landbruget. For at hjælpe derpaa. udstedtes Forordningen af ¹⁰/₄ 1731 »Om adskilligt Jordegodset i Danmark vedkommende, og at Fremmedes Penge, som til Danmark indbringes, maa ved Udførsel for 6te og 10de Penges Afdrag være befriede». I denne siges, at Faldet i Jordprisen ikke alene havde skadet de nuværende Ejere, »men endog de, som ellers kunde have Lyst til at tilforhandle sig Jordegods, deraf taget Anledning til at drage Betænkende, sig dermed at befatte». Med andre Ord — Privatkapital — Rentierpenge tjent ind ved Handel og Industri blev nu paa Grund af manglende Rentabilitet ikke anbragt i Jordegods — og hvad der var værre, de store Skatterestancer truede den kongelige Indkomst. Der blev derfor givet store Dispensationer fra den bestaaende Jordlovgivning, deriblandt Tilladelse til at nedlægge Landsbyer og Bøndergaarde, »naar Kongen i sine Intrader . . . derved ingen Afgang haver» for at forbedre Hovedgaardsdriften, og der gaves fremmede indførtes Penge, der indførtes for at sættes paa Rente eller anbringes i Jordegods eller fast Byejeendom, visse Lettelser. Denne Forordning danner Optakt til hele den merkantilistiske Landbolovgivning, der nu satte ind, som i 1733 resulterer i Stavnbsbaandet for at skabe Arbejdskraft til Hovedgaardsdriften, og endelig 1735 fører til Beskyttelse for det danske Landbrug¹. Allerede tidligere havde man grebet til

¹ Hans Jensen anfører i D.d.F.H. V, 315, at »fra Nutidens Stand-

en ret høj Indførselstold, da England og Polen truede med at oversvømme det danske Marked. Nu blev al Indførsel til Danmark og det søndenfjeldske Norge forbudt, medens det nordenfjeldske Norge beholdt fri Indførsel mod en Told af 15 Sk. pr. Tønde. Dette System varede til 1788, men maatte ofte lempes, naar den danske Høst slog fejl. Ved denne Foranstaltning satte man en Bom for Prisfaldet, og der indtraadte en hurtigere Stigning i Danmark—Norge end i de omliggende Lande. Det blev altsaa en betydelig Haandsrækning, man gav det danske Landbrug, men samtidig forhøjede man Prisniveauet for Handelens og Industriens Arbejdere. Forordningen af 1735 var berettiget paa et Tidspunkt, da det danske Landbrug var ved at køre uhjælpelig fast¹. Paa den anden Side er der ingen Tvivl om, at Kornlovens Bestaaen gennem 60 Aar og under stigende Konjunkturer var til Skade derved, at Prisniveauet kom til at ligge højere i Byerne og derved bidrog sit til at hindre en Billiggørelse af Produktionen. Forordningen samlede endvidere Danmark—Norge til et fælles merkantilistisk Omraade, idet norske Industrivarer fik samme Fortrinsstilling i Danmark som i Norge, hvilket dog ikke kan veje op mod de Ulemper og den Fordyrelse, det danske Kornmonopol medførte.

For det danske Samfund syntes der saaledes i 1730'erne ikke at være meget at vente af Landbruget. Intet Under da, at Staten med den største Interesse rettede sin Opmærksomhed mod Handel og Industri. I Handelen arbejdede en ikke

punkt kan man kun beklage, at Kongemagten stillede sig i den Grad imødekommende overfor Godsejerne». Denne Bemærkning vidner om Forfatterens varme Hjerter for Bønderne og hans fuldkomne Mangel paa historisk Forstaaelse. Ser man Sagen ikke ud fra Nutiden, men, som man naturligvis bør, fra Samtiden, tegner Billedet sig for Staten saaledes, at kun Hovedgaardsdriften gav det Overskud, som omsattes i Eksport og derpaa i Penge. Derfor gik Staten Godsejernes Ærinde. En Omlægning af Landbruget i Bondens Favør var utænkelig, saa længe Staten og Godsejerne ikke saa deres Fordel derved. At Forfatteren ikke omtaler Forordningen af 10/4 1731 vidner ikke om megen Forstaaelse af Spørgsmaalet Merkantilisme og Landbrug.

¹ Falbe Hansen: Stavnsbaandsløsningen og Landboreformerne. Kbhvn. 1888. I, 13.

ringe Privatkapital. Nu begyndte København i større Grad at faa Foden indenfor dansk Handel. Der er ingen Tvivl om, at den Strid med Hamburg, som i ti Aar indtil 1736 bevirkede, at Hamburg udelukkedes fra dansk Handel, ogsaa har været en stor Fordel for København, der nu mere trykkedes af Hamburgs Overlegenhed end af Amsterdam. Striden drejede sig om den danske Mønts Ansættelse i Hamburg, men fra dansk Side har Konflikten sikkert været en kærkommen Lejlighed til at rette et Slag mod det kommercielt set meget stærke Hamburg. En god Hjælp til at faa tag i Provinshandelen var Forordningen af 29/1 1732, hvorefter de fire Species, naar de udgik fra københavnske Oplag til Provinsen, kun svarede en Trediedel af den ordinære Told og Konsumtion, og Oplagsrettens Betingelse af, at Indførsel fandt Sted paa indenlandske Skibe, fremmede i høj Grad den københavnske Skibsfart. Hertil kom saa i 1732 det nye asiatiske Kompagni, der afløste det i 1729 opløste ostindiske. Det blev udstyret med store Privilegier og fik stor Toldbeskyttelse. Dette blev et halvt Statsforetagende, idet Statsemdsmænd deltog i Ledelsen, da Kompagniet blev udstyret med souveræne Rettigheder, saaledes blandt andet Ret til at benytte Trankebar, slutte Overenskomst med indiske Fyrster, føre Splitflag o. s. v. Det arbejdede med udmærket Resultat. 1734—1745 var den samlede Indførsel paa over 9 Millioner rdl., Udbyttet til Tider 70—116 p. Ct. I Modsætning hertil havde det vestindiske Kompagni ikke videre Held med sig, trods et større Arbejdsfelt — St. Croix var 1733 blevet føjet til St. Thomas og St. Jan — og trods en fordelagtig Octroj i 1734, der gav det Eneret paa Sukkeraffinadering i København og lagde høj Told paa fremmed raffineret Sukker. Hvorlidet stram merkantilistisk Statens Politik var, viser sig blandt andet deri, at da det gik det vestindiske Kompagni galt, fik som tidligere Skibe uden om Kompagniet Lov til at gaa i Farten mod en Afgift til Kompagniet. Det fremgaar med samme Tydelighed ved det asiatiske Kompagni. For at drive denne Handel maatte der Sølv til, og Skibene østpaa fik derfor Tilladelse til at ekspor-

tere af vor Sølvbeholdning. Dette skred man til uden al »Merkantilisme«, og trods Protest fra Industrien, ellers vilde forøvrigt denne Handel være blevet umuliggjort¹.

Vi ser saaledes en ret stor og indbringende Kompagnihandel foruden en stadig voksende Privathandel. Til denne behøvedes imidlertid Penge, og dem paatog Staten sig at rejse. Dens egne Midler slog ikke til. Vel var der nu Ro i Landet, og det lykkedes derfor takket være mindre Militærudgifter at holde saa nogenlunde Balance, trods store og kostbare Byggeforetagender og en ødsel Hofhusholdning. Statens samlede Udgifter laa i denne Periode op mod 4 Millioner rdl. aarlig, men det lykkedes at holde Statsgælden nede. Denne er nærmest jævnt nedadgaaende til 1754, da den naar helt ned paa omkring 1 Million rdl.² Statens Likviditet var dog ikke stor, men man fandt paa Raad derfor. Under den store nordiske Krig havde man for første Gang taget Sedler i Inflationens Brug, medens man tidligere som i Middelalderen havde klaret sig med almindelig Møntforfalskning, hvilket iøvrigt mange Gange havde fremkaldt Krise indenfor Erhvervene. Til Forbillede havde man endvidere Banker i England, Amsterdam og Stockholm. I 1736 oprettes da Kurantbanken, for »at befordre Fabrikker og Commerciens som de to store Hjul, der drive et Lands Vel-færd«. Bankens Sedler skulde modtages som Betaling ved alle offentlige Kasser. Dækningsregler for Sedlerne var der intet af. Udlaansrenten blev kun 4 p. Ct., Merkantilismen fordrede lav Rente for at billiggøre Produktionen. Aktiekapitalen var paa 1 1/2 Million rdl. Den gav straks store Laan

¹ Jf. Colbert og det franske Levantkompagni, Arup: Studier i engelsk og tysk Handels Historie 1907, 151.

² Professor Aage Friis, der er en af Redaktørerne for Det danske Folks Historie, har ved flere Lejligheder udtrykt Ønsket om at faa den økonomiske Baggrund med i Historiefremstillingen. Denne Kærlighed fra hans Side synes dog ret platonisk. Hans Jensens Fremstilling, vel det ringeste Afsnit i hele Værket, indeholder et Par Fraser om Statsfinanserne, et Par Fraser om Merkantilismen, om Kompagnierne, om Manufakturernes og om Lavene; — hvor Regeringen »strammede de gamle Lavsaand«, en lige saa misvisende som naiv Bemærkning — derudover intet. Saaledes skriver man dansk Historie 1929.

til Handels- og Industriforetagender, deriblandt til Staten, da Midlerne i et af Staten til Støtte for Handel og Industri oprettet Commerciefond ikke slog til. I 1745 var Udlaanene steget til 1 1/2 Million rdl., den cirkulerende Seddelmængde var vokset til 1 Million rdl. med en Metaldækning paa 20 p. Ct.¹. Ved den store Kredit skabtes en stærk Inflation, og der kom hurtigt Agio paa Bankens Sedler. Om Diskontopolitik havde man lidet Begreb, Ledelsen saa Aarsagen til Agioen ikke i den lave Diskonto og den ydede Kredit, men mente, at den skyldtes for stort Forbrug af udenlandske Varer. Herved blev Bankens Aarsag til, at Forbudsskruen fik en ny Omdrejning, og at Merkantilismen gik ind i sin sidste og strammeste Fase. 1745 blev Bankens Sedler gjort uindløselige. Det varede til 1747. Staten maatte stadig hjælpe Banken med at skaffe Mønt, og det gik saa nogenlunde indtil 1756.

Ogsaa Industrien havde bidraget til at vanskeliggøre Bankens Stilling, om end langt fra i samme Omfang som Handelen. For at fremme Industrien greb man til det gamle Middel — Indkaldelse af fremmede Manufakturister; foreløbig 60 fra England, Tyskland og Holland, og derpaa blev Commerciefonden oprettet. Ifølge kongelig Resolution af 16/4 1736 blev der af Kongens Particulærkasse tillagt denne 30,000 rdl. aarlig til »Commerciens og Manufakturernes Vedligeholdelse«, en Sum, der dog meget snart maatte suppleres med direkte Understøttelser. 1737 oprettedes »Det almindelige Magasin«, hvis Formaal var at supplere Handelskapitalen og derigennem støtte Industrien med Kapital. Magasinet var oprindeligt tænkt som en stor Grossist Forretning, men da det ikke kunde faa tilstrækkelig Afsætning, gik det i 1738 over til at sælge en detail. Da det heller ikke hjalp, fulgte først en Række Toldforhøjelser og saa alle Forbudene mod Import af fremmede Varer. Fabrikkerne producerede nu løs, da de fik store Forskud. 1738 var der i København 14 Uldfabrikker og flere Smaafabrikker, i alt beskæftigende 1,524 Mennesker².

¹ Axel Nielsen: Bankpolitik. Kbhvn. 1923, 279 ff.

² Rawert: Anf. Skr. 25.

Varerne taarnede sig op i Magasinet til Forhandling¹. Magasinet fik de daarligste Varer, medens de bedste solgtes til private Aftagere², indtil dets Direktion skred ind. Det viste sig uhyre besværligt at blive af med Varerne. Saa gaar man over til noget helt nyt, i det man antagelig under Indflydelse af de stigende Kornpriser, der i nogen Grad stimulerede Provinshandelen og Landboernes Købekraft, nu foretager det store Fremstød for at erobre Landet og dermed skaffe en langt solidere Basis for Industrien ved at skabe den en Masseafsætning. Dette store Fremstød mislykkedes delvis. Man henvendte sig til Provinsens Købmænd, men fik næsten pure Afslag alle Steder. Overalt lød det, at Klædehandelen var i Forfald, at Bønderne selv lavede deres Klæder, og at Priserne var for høje. I Stedet for dyre Varer ønskedes der billigere, »som kunde være mest afsættelige til fattige Folk»³. Hertugdømmerne svarede paa en Henvendelse, at man ikke kunde konkurrere med det engelske Klæde, man fik fra Hamburg og Altona⁴. Man huserede med Manufakturerne, men det lykkedes ikke at fremskaffe billigere Varer i rette Tid⁵. Hvad det kneb med, var særlig at faa Produktionen ordnet, man var ikke kommet langt til Midten af Halvtredserne. Af nogle Varer fabrikeredes der alt for mange, af andre alt for faa⁶.

Uden for Tekstilindustrien blev der ogsaa oprettet en del Manufakturer, dog ikke i større Omfang. For næsten samtlige Manufakturer gælder det, at deres Privilegier brød Lavssammerne⁷. Staten havde dog ikke tænkt sig helt og holdent at overtage Finansieringen af den opblomstrende Industri, og her tog man Handelslavene til Hjælp. 7/12 1739 befalede det enhver, der ønskede at blive optaget i Silke-

¹ Rigsark. Div. Sag. ved Fabriksvæsen. General. Mag. 1738—60. N. 6334. (cit. G. Mag.)

² G. Mag. 632.

³ G. Mag. 6335.

⁴ G. Mag. 6336.

⁵ Kbhvns. Raadst. Ark. Dugmagerlaug 1741—1800.

⁶ G. Mag. 633 17.

⁷ Jf. Kbhvns. Raadst. Ark. Genpart af Privilegier.

Ulden- og Lærredskræmmerlavene at opholde sig to Aar paa et Kontor i Holland og England og der faa Viden-skab om Manufakturernes rette Drift samt underholde to Vævestole med Forlag eller købe Varer for et vist Beløb¹. Man tvang saaledes Handelskapitalen til økonomisk Interesse i Industrivirksomhed. Dette bidrog til yderligere at svække Lavene. Husindustrien trængte sig ind i Produktionen. Lavsmesterens Værksted blev udvidet til ikke blot at omfatte faglærte Arbejdere, men ogsaa ikke faglærte Spindere af begge Køn, og paa Manfakturerne arbejdede »Frifolk» sammen med Lavssvende, tilhørende forskellige Lav. Lavssammerne i gammeldags Forstand var nu i fuld Opløsning. Ved Branden i København havde mange Haandværkere faaet Lov til at nedsætte sig uden om Lavene, 1731 vrimlede det med Frimestre, Bønhaser og Fuskere, der protegeres af den kongelige »Oberbaumeister»². Der uddeles stadig Frimesterskaber, og det bestemtes ved Reskript af 6/11 1747, at Provinshaandværkmestre maatte indtræde i de københavnske Lav, naar de kunde fremlægge Bevis for Stedets Øvrighed for, at de havde lavet et forsvarligt Mesterstykke. Hermed opstod de med København associerede Lav, hvorved Lavene fra at være et specifikt københavnsk Fænomen kom til at omfatte hele Landet. Herved kunde Svende fra Provinsen uhindret komme til København, hvilket havde Betydning for Industrien i denne By. Over hele Linien blev der saaledes slaaet løs paa Lavene.

Saa kom fra Midten af 1750'erne Søkrigene og Konjunkturer, der bragte en fuldkommen Forskydning i den danske Stats og det danske Samfunds økonomiske Rammer. De stigende Priser for Korn og Landbrugsprodukter bragte Samfundet stor Velstand, det samme gjorde den udenlandske Handel. Mindre godt gik det Staten, der blev tvunget til at opretholde et kostbart Neutralitetsværn. Medens Samfundet illsyneladende gik frem i Velstand, forværredes Statens Fi-

¹ Albert Olsen: Staten og Lavene 102 ff.

² Kbhvns. Raadst. Ark. Laugskommissionen af 1731.

nanser i uhyggelig Grad. Trods stærkt stigende Indtægter steg Statsgælden enormt. Jeg skal blot med et Par Tal illustrere Bevægelsen. I Aarene 1766—71 var Monarkiets samlede Indkomst naaet op paa 6,7 Millioner rdl., 1799 var Statsindtægterne 9,8 Millioner. Statsgælden, der i 1754 ikke var stort over 1 Million, udgjorde 1765 20 Millioner, bevægede sig saa op og ned og udgjorde ved Aarhundredets Slutning 28,3 Million rdl.¹ Statsindtægternes Stigning faldt for en stor Del paa Told og Konsumtion, hvoraf København stadig betalte Broderparten. I 1763 udskreves ganske vist en Kopskat med 1 rdl. aarlig pr. Person over 12 Aar, og der blev med Mellemrum udskrevet ekstraordinære Skatter, men i det store og Hele klarede man sig med Laan, idet en Skattereform først indtræder 1789 og 1802, og med at tage Seddelpressen i Brug til Statens Behov. 1757 suspenderedes atter Sedlernes Indløselighed, men den gode udenlandske Betalingsbalance afbødede en Svækkelse. Hvorledes Bankens Stilling rokkedes navnlig efter 1760, da Staten for Alvor pumpede den, hvorledes man Gang paa Gang reddede Situationen med udenlandske Laan, og hvorledes Banken efter 1773 blev Statsbank, er det ikke Stedet her at komme ind paa, ej heller paa den Inflation, som den stærkt voksende Seddelmængde skabte. Hvad her skal anføres er, hvilken Indflydelse den merkantilistiske Politik har haft paa Statens Finanser.

Det er sikkert ikke muligt at gøre dette Regnskab op for Kompagniernes og Handelens Vedkommende. Hvad Manufakturernes angaar, ved vi, at ind i den stærkt protektionistiske Guldbergperiode androg Tilskudet 94,500 rdl., et ubetydeligt Beløb paa Statens Budget. Hvad Statens Handelspolitik angaar, kan man ikke mere sige, at denne har et afgjort gammel-merkantilistisk Præg. Til dels i Ly af Kompagnierne, som bragte oversøiske Varer til Landet, var der opvokset en kapitalstærk Grossererstand, der i 1742 fik Grosserer-Societetet til Organ. Denne Stand fik af Staten overladt et større Virkefelt, idet den afkøbte det vestindiske

¹ Jf. Nathansen: Danmarks National- og Stats Husholdning. Kbhvn. 1836, 229 ff. Det maa erindres, at Statsgælden omfatter det samlede Monarki.

Kompagni dets Besiddelser og gav Handelen fri, samtidig med at Indførsel af fremmed raffineret Sukker var forbudt siden 1750. Af Grossererne forventedes saa til Gengæld, at de skulde støtte den hjemlige Industri, og for bedre at kunne regne med denne Støtte, fik Ejeren af en Skibsladning indenlandske Varer til en Værdi af 5,000 rdl. en Præmie paa 500 rdl., og det blev forbudt til Vestindien at indføre fremmede Varer, som der kunde skaffes Mage til fra Danmark eller Norge¹. Denne Handel blev en af de allerbedste Kilder til Velstand for den københavnske Købmandsstand, og meget Sukker eksporteredes videre fra København, hvor Sukker-raffineringen havde store Privilegier. Ogsaa den ostindiske Handel blev givet fri. Efter 1772, da Kompagniets Oktroj udløb, blev der givet Tilladelse til at udruste private Ekspeditioner og 1777 blev der fri Adgang for den private Handel. Den Politik, der her blev drevet, kan kun i uegentlig Forstand kaldes merkantilistisk. Saa begynder imidlertid omkring Slutningen af 1770'erne, da man var inde i en kraftig Højkonjunktur, en ny Kompagniperiode. Den er vidt forskellig fra de foregaaende, der havde haft til Hensigt at støtte Handelskapitalen. Nu træder Staten lokket af Højkonjunktturen direkte ind paa Markedet som Privatkapitalens Konkurrent og Medspekulant, fra at støtte og hjælpe frem bliver Staten aktivt interesseret. Under kongelig Protektion og med delvis kongelig Aktiekapital opstaar en Gründerperiode. 1778 stiftes et vestindisk Kompagni, 1781 et østersøisk og guineisk Kompagni, 1782 Kanalkompagniet, der skulde aflaste Generalmagasinet, og det glückstadtiske Kompagni og saa fremdeles. 1782 naaede Højkonjunktturen sit Kulminationspunkt. De private Kapitalister kastede i Mængde deres Aktier af, og Kurserne raslede nedad. Da Staten var interesseret, maatte den af Prestigehensyn træde til og købe Kompagniaktier op. Handelskapitalen, der ogsaa med Laan til private Firmaer blev støttet af Staten, slap saa nogenlunde, medens Staten sad inde med Beten, idet det kostede et Par Millioner og førte til det vestindiske-, det østersøiske-, guineiske- og

¹ Jul. Schovelin: Fra den danske Handels Empire, 22 ff.

Kanalkompagniets Opløsning. Det var ikke uden Grund. For denne sidste Kompagniperiode var det ikke merkantilistiske, men rent spekulative Hensyn, der havde været det afgørende, og denne Fiasko kan ikke lægges »Merkantilismen» til Last. Det var ikke Merkantilisme, men Krigsspekulation og af Staten fremkaldt usund Inflation, der slog saa haardt i 1780'erne. Det var nu for Alvor Slut med Handelsmerkantilismen. Den havde udført sin historiske Mission og bidraget sit til at fremme den Kapitalisme, der nu kunde selv uden Statens Medvirkning. Samtidig blev et nyt stort Felt, Kornhandelen nemlig, givet fri; Ordningen af 1735 var blevet overflødiggjort af de stigende Kornkonjunkturer, der fremmedes ved, at England 1767 gik over fra at være korneksporterende til at blive kornimporterende.

Vi mangler nu til Slut at se paa den merkantilistiske Manufakturpolitik. Da den saakaldte Bernstorffske Manufakturpolitik sætter ind, begynder samtidig Diskussionen om, hvorvidt man skulde opretholde det merkantilistiske System eller ikke. Man valgte at beholde det og søge at hjælpe Industrien frem paa bedste Maade. Det var i og for sig meget forstaaeligt. Konjunkturerne var stigende, baade for Landbrug og Handel, Købeevnen derved blevet større og Afsætningsmulighederne bedre. Det var, som vi har set, ikke nogen hel ringe Industri, der forefandtes, saa der skulde ikke bygges op paa hel bar Grund.

Industripolitikken begyndte med en paagaende Agitation for dansk Arbejde og med, at Forbudsskruen fik en ny Omgang, indregistreret i de følgende Toldruller. Saa tog man fat paa gammelkendt Maner med Indkaldelse af fremmede Fabrikører og Svende og med at slaa løs paa Lavene, udenom hvilke der gaves en Række Privilegier, ligesom Indtrædelsespengene reguleredes ved Forordningerne af $\frac{3}{8}$ 1756 og $\frac{23}{4}$ 1761.

Det er rigtigt, at det ikke var særlig heldige Elementer¹,

¹ Aage Friis fremhæver i Bernstorfferne og Danmark II. 241 ff. navnlig den tvivlsomme Kaliber af de Mænd, Bernstorff fik indforskrevet, men trækker derudover ikke en eneste Linie op, der kan bidrage til Forstaaelse af, hvorfor man fortsatte med Manufakturpolitikken, og hvorfor den led et Nederlag.

der blev indforskrevet, men hvad der er langt vigtigere, man tog i 1760 hele Fabriksvæsenet op til en indgaaende Undersøgelse. I en Indberetning til Kollegiet fremhæver Magasindirektionen, at man maa skaffe billigere Raavarer til Fabrikkerne og her rammer man Hovedpunktet, naar der anføres det umulige i, at Varerne kan nedsættes i Pris, »saa længe der gives saa store Arbejdspenge, som til Dato sker»¹. Ved Kornloven 1735 havde man skabt et højere Prisniveau i Byerne, men det kom absolut ikke Industriarbejderne til Skade. I en Periode som denne, hvor man anglede efter kvalificeret Arbejdskraft, maatte man byde en høj Løn, og Magasindirektionens Undersøgelse viser da ogsaa, at der bødes faglærte Industriarbejdere op til 100 p. Ct. over hvad almindelige Haandværkere fik. Det var umuligt at regulere dette Forhold, naar Svendene for største Delen var Udlændinge og Fabrikkerne og Lavsmestrene bogstavelig talt laa i Kamp om dem. Naar man søgte at faa Produktionen frem, samtidig med at man manglede Arbejdskraft, var det haabløst at faa Lønningerne ned og Produktionen billiggjort. Dette mente man at kunne faa bragt i Lave med Tiden. Man gjorde dog Regning uden Vært; det vil sige uden den engelske Tekstilindustri, hvor den industrielle Revolution indenfor Klæde og Bomuld sætter ind med en rivende Hast fra 1730, da Kay opfinder den flyvende Væveskytte, til 1785, da Dampmaskinen og Cartwrights mekaniske Vævestol danner en foreløbig Afslutning². Det er nu ikke længer alene den fine engelske Teknik, som den hidtil havde givet sig Udslag, man skulde kæmpe mod, nu kom Maskinerne til, og de bevirkede et hidtil ukendt Prisfald indenfor Tekstilindustrien. De saakaldte engelske Dossincken, her kaldet Liberiklæde og Pack Lachens, siger Magasindirektionen, er i Skotland og England i saa ringe Priser, at man næppe skulde tro det muligt. Man ser Grun-

¹ G. Mag. 632.

² Brentano: Anf. Skr. II, 381 ff. Gustav Bang: Kapitalismens Genembrud. Kbhvn. 1902.

den til, at vi ikke kan konkurrere væsentlig, i de danske Bønders Ladhed; derimod ikke i de Kæmpefremskridt, den engelske Teknik stadig gjorde efter 1730. Det var forstaaeligt, den industrielle Revolution var jo meget af et Eventyr, og fra England var Udførsel af de nye Maskiner forbudt¹. Man fortsætter derfor med den merkantile Manufakturpolitik, med høje Lønninger og Tilskud til Industrien, samtidig med at den engelske Teknik stadig vinder flere Hestehoveder frem for os, og de engelske Arbejderes Stilling stadig forringes ved en Sænkning i Lønniveauet². Dette foraarsagede en Smughandel med engelsk Klæde og Tekstil, hvilken i udstrakt Grad ødelagde Afsætningsmulighederne for den danske Industri. Det hjalp derfor ikke, at man ved Patent af 18/4 1760 gav Proprietærer, der indleverede det bedste Garn og de fleste Stykker Klæde, Opmuntringspræmier. 1768 ophævedes Magasinet, hvis svævende Gæld 1763 var opgjort til 503,013 rdl.³. Paa dets Ruiner arbejdede »Generalmagasinet» videre, og 12/10 1769 blev der tilstaaet Præmier for Eksport af Tekstilvarer til Norge. Saa kom Struenseetiden, der falder sammen med yderst ugunstige Konjunkturer for den danske Stat. Nu ophævedes Generalmagasinet, Eksportpræmierne bortfaldt, Varer fra Hertugdømmerne fik en Nedsættelse i Tolden paa fra 20 til 7 1/2 p. Ct., og Patentet om Bøndernes Hovspind ophævedes. Under den følgende Højkonjunktur fik den merkantilistiske Industripolitik sin sidste Opblomstring, der anlagdes flere nye Manufakturer, heriblandt Blaagaard og udenfor Tekstilindustrien Porcelænsfabrikken. Den adskiller sig dog stærkt fra de foregaaende derved, at man nu energisk søger at faa Arbejdernes Løn trykket ned⁴, hvilket foraarsager stærk Forbitrelse blandt Svendene. 1776 vedtoges for Dugmagerlavet

¹ Den Konkurrence, de ostindiske Tekstilvarer foraarsagede, har sikkert været af mindre Betydning.

² Webbs: History of Trade Union. London 1911, 46 ff.

³ G. Mag. 633 37.

⁴ Rigsark. Danske Kancelli. Kommissionen af 11/8 1794. Skrivelse fra Silkevæversvendene af 18/8 1794.

et nedadgaaende Lønreglement, tre af Fabrikkerne søgte at knibe udenom, men Kollegiet dekretede, at det skulde holdes »ogsaa for de trende, der ikke har underskrevet, og for tilkommende»¹, 1779 fastsattes nye lavere Lønsatser af Fabrikسدirektionen². Lønreduktionerne fortsattes 1780'erne igennem. Lige effektive har de ikke alle været paa Grund af manglende Arbejdskraft, hvilket der foreligger talrige Beviser for³. Med engelske Forhold kunde man stadig ikke komme paa Højde. Der fabrikeredes for dyrt og for slet. I 1780'erne slappes saa Systemet. 1787 fastslog Finanskommissionen, at de danske Fabrikker ikke magtede deres Opgave. Fra 1785—89 faldt Tekstilarbejdernes (og Spindernes) Antal fra 12,962 til 9,842. Bedre gik det Sukkerraffinaderier, Tobaksindustrien og den med Statspræmier støttede Skibsbygningsindustri. Nedgangen fortsattes i 1790'erne, og nu fik hele den merkantile Industripolitik Dødsstødet derved, at man gik over til Decentralisation og Forlæggelse af Manufakturterne til Provinsen, hvor Arbejdslønnen var 10—12 p. Ct. lavere. Dette bidrog til stor Arbejdsløshed i København, social Uro, der forværredes ved Dyrtdid, og Nedsætning af Lavskommissionen af 1794⁴. 1797 kom saa en Toldforordning, der gjorde Ende paa den stramme Merkantilisme uden dog at gaa over til decideret Frihandel, idet der paa Fabriksvarer lagdes en Told paa 5—10 p. Ct., paa Haandværksvarer paa 5—24 p. Ct. og paa Halvfabrikater paa 5—10 p. Ct. Det viste sig, at der herved var skabt Muligheder for en Bevarelse af en betydelig Del af den danske Industri — et Bevis paa, at den merkantilistiske Politik dog ikke havde været helt forgæves.

¹ Kbhvn. Raadst. Ark. Dugmagerlav. Div. Sager.

² Kbhvn. Raadst. Ark. Dugmagerlav. Kopibog.

³ Kbhvn. Raadst. Ark. Dugmagerlav. Div. Sager. 12/1 1786, 28/2 1787 og 11/2 1791.

⁴ De forskellige Faser i den sidste merkantilistiske Periode frembyder en Række Ligheder med Frankrigs, hvor Industrien ogsaa trykkedes af den engelske Konkurrence. Jf. See: Anf. Skr. 325 ff.

Merkantilismen har faaet Skyld for mangt og meget. Det er gaaet haardt ud over Kompagnier, Manufakturer og mærkværdigvis ogsaa Lavene, der dog ellers maa siges i hele deres Struktur at være et Stykke Middelalder, der var Merkantilismens diametrale Modsætning. Forklaringen paa det sidste er, at Lavene ogsaa var Liberalismens Modstander, og det er ud fra et doktrinært liberalistisk Synspunkt, at Merkantilismen væsentlig er blevet behandlet. Denne uhistoriske Fremstilling kan ikke opretholdes, og det har været Formaalet med min Afhandling at fjerne det liberalistiske Gevandt, Merkantilismen i Danmark hidtil har været svøbt i. Jeg har villet vise, at den Rolle, man har tillagt den merkantilistiske Politik, har været stærkt overdreven, at de Bebrejdelser, der rettes mod den, i det store og hele har været uberettiget, idet man hovedsagelig har haft Blik for de mange Fejl, der blev begaaet, derimod ikke for, hvad der bar fremad.

I Samfundets fundamentale Opbygning forandrede den merkantilistiske Periode — hvorunder man historisk maa forstaa den økonomiske Udvikling sammen med merkantilistiske Regeringsforanstaltninger — kun lidet. Samfundet var stadig baseret paa en social Fordeling, som øverst oppe havde Krone og Adel, der gennem den bestaaende Retsordning havde sikret sig Bonden som Udbytningsobjekt. Først mod Periodens Slutning, da en mægtig Højkonjunktur indenfor Landbruget giver Krone og Adel økonomisk Interesse i Gaardsmandsstandens »Frigørelse» — derimod ikke i Husmandens — finder der gennem Udstykning, Landboreformer og Stavnsbaandsløsning en Forandring Sted. Ved Siden heraf betød ved Periodens Begyndelse Bysamfundet ikke stort. Saa kom Opdagelserne og Opfindelserne og frembragte en Revolution i Markederne og Produktionsforholdene. Herved fik Bysamfundene en større Betydning for Staten, idet det var gennem dem, at Kampen om Del i Herlighederne maatte føres, da Betingelsen for Statens Magt var Samfundets økonomiske Magt. I denne Kamp om Markederne arbejder derfor Privatkapital og Statskapital Haand i Haand, da Kapital var en

Forudsætning for at gøre sig gældende, og Kapitalen ikke i tilstrækkelig Grad fandtes paa private Hænder. Staten maa derfor støtte og supplere Privatkapitalen for derigennem at forøge sin egen økonomiske Styrke. Denne Kombination viste sig her som andensteds i Europa nødvendig og frugtbringende, idet der skabes et stadig voksende kapitalstærkere Bysamfund, og omkring det 18. Aarhundredes Midte havde Handelskapitalen vokset sig saa stærk, at den kunde staa paa egne Ben. Statens historiske Mission som Fremhjelper af Handelen er nu endt, og naar den i Slutningen af det 18. Aarhundrede er med i Handelen, er det som Medspekulant under en Højkonjunktur. Det gik den derfor ilde, det 18. Aarhundredes Bureaukrati var ikke Handelsmænd, og i hele den kapitalistiske Udvikling, som nu sætter ind, var der ingen Plads for Staten.

Anderledes laa Forholdene indenfor Industrien. Her fortsattes den rene merkantilistiske Politik til op mod Aarhundredets Slutning. Dens Formaal var at bidrage sit til at gøre Handelskapitalen interesseret i Industrien. Det var et træls Arbejde, fordi man næsten stod paa bar Bund med Hensyn til Arbejdskraft, Teknik og Kapital, tre Ting, det ikke var let at fremskaffe. Det gik kun smaat frem, og Kampen var særlig haard, fordi Byproduktionens Lavsordning lagde en øget Produktion stadige Hindringer i Vejen. Fremad gik det imidlertid¹, og gennem det merkantilistiske Initiativ lykkedes det at skabe en national Arbejderstand og bedre Muligheder for Produktionen gennem en Sprængning af mange Lavsaand. Naar denne Politik alligevel led Skibbrud mod Periodens Slutning, skyldtes det den industrielle Revolution i England, som ramte alle Lande, og som

¹ Naar Scharling i Danmarks Statistik I, 415 ff opererer med Danmarks Befolkningsstørrelse, der 1735 beregnedes til 782,000, 1769 til 828,000, 1787 til 853,000 og 1801 til 929,001, og til Støtte for sine Tal mellem 1735 og 1768 opererer med Stilstanden i Industrien, er han paa Vildspor. Industrien var tværtimod i stærk Fremgang og Antallet af industrielle Arbejdere stadig stigende.

det tog det øvrige Europa et halvt Hundred Aar at indhente.

At gøre den »Skade» op, som Merkantilismens Monopoler, Forbud, dets Understøttelsespolitik m. m. har voldt, lader sig vanskelig gøre, det vil altid i nogen Grad bero paa et Skøn. Man faar imidlertid intet for intet, og naar Regnskabet skal gøres op, maa man holde sig for Øje, at det danske Bysamfund, navnlig en stor kommercielt voksende Hovedstad, skabtes i Merkantilismens Tidsalder. Den egentlige merkantilistiske Handelspolitik og den merkantilistiske Manufakturpolitik har kun kostet smaa Summer, naar man sammenligner med Størrelsen af Statens samlede Budget, intet i Forhold til hvad Hær, Flaade, Hof og andre »uproduktive» Udgifter slugte. Hertil kom, at det kun blev de velstillede Klasser, som maatte bære Byrderne, idet den store Landbefolkning og den fattigste Del af Bybefolkningen navnlig Bønderne manglede Købekraft, takket være dels den Udbytning, de var ude for fra Godsejernes Side, og dels en vel udviklet Husindustri. Da det ikke var store Summer, det drejede sig om, kan der ikke være Tale om nogen Overvæltning af den merkantilistiske Politik's Byrder i Form af større Skatter paa Underklasserne; i det hele taget er det vist et Spørgsmaal om ikke Bebrejdelserne for Enevældens Skattepolitik er stærkt overdrevne¹. Hvad angaar Monopolernes skadelige Indflydelse ved at hindre Opstaaelse af anden Virksomhed, maa man ogsaa tage et Forbehold, dels forsvandt mange »skadelige» Monopoler lige saa hurtigt, som de var kommet, eksisterede mange Gange kun paa Papiret eller en stakket Stund, dels gør Kapitalfattigdom det usandsynligt, at en Industri eller Handel kunde være blomstret op, hvis Monopolerne ikke havde været der. Alt i alt bør man sikkert betragte Merkantilismen som en naturlig Overgangsform fra det middelalderlige Samfund til det privatkapitalistiske, og den merkantilistiske Politik ikke som en Taa-

¹ Jeg henviser med al Forbehold til Wieth-Knudsen: Dansk Skattepolitik og Finansvæsen fra Enevælde til Folkestyre. Kbhvn. 1928, 1—29.

belighed, men som Resultat af en indre historisk Proces, og det Udslag, den giver sig, trods alle paaviselige Fejl og lejlighedsvis økonomiske Dilletanteri, som Besegling af den Tilstand, der herskede i det økonomiske Liv og et Forsøg paa at finde Midler til at komme videre ad den Vej, den økonomiske Udvikling anviste — til Vækst for Bysamfundet og til øget Magt og Anseelse for Staten.

Albert Olsen.